

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1015936480

Дата перевірки:
23.11.2023 17:48:28 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
23.11.2023 17:49:27 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: Татарчук

Кількість сторінок: 67 Кількість слів: 18229 Кількість символів: 129132 Розмір файлу: 309.50 KB ID файлу: 1015608207

0% Схожість

Збіги відсутні

9.18% Цитат

Цитати

54

Сторінка 70

Не знайдено жодних посилань

0.71% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 15 слів та 2%)

0.68% Вилучення з Інтернету

81

Сторінка 71

0.27% Вилученого тексту з Бібліотеки

384

Сторінка 71

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ
ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконав:
студент 6 курсу, групи 602
спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
Татарчук Андрій Васильович
Керівник:
проф. Сич О.І.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О.І.*

Чернівці – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП

Розділ 1. ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ У ФРАНЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ РЕВОЛЮЦІЇ

- 1.1. Соціальна структура французького суспільства.
- 1.2. Політичні клуби та угруповання.
- 1.3. Діяльність фельянів.

Розділ 2. ПОЛІТИКА ЖИРОНДИСТІВ

- 2.1. Поява жирондистів на політичній арені.
- 2.2. Позиція жирондистів у Конвенті.
- 2.3. Урядова тактика жирондистів.

Розділ 3. ЯКОБІНЦІ ТА МОНТАНЬЯРИ

- 3.1. Еволюція поглядів яacobінців відповідно до викликів революції.
- 3.2. Боротьба монтаньярів з опозицією. .

ВИСНОВКИ

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДОДАТКИ

РОЗДІЛ 1.
ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ У ФРАНЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА
НА ПОЧАТКУ РЕВОЛЮЦІЇ

Наприкінці XVIII ст. феодально-абсолютистська система Франції вже не відповідала потребам соціально-економічного розвитку країни. Її політичний устрій французькі історики, як, приміром, Ш. Токвіль [92], А. Рамбо [82], І. Тен [109], віконт де Брок [1], визначають як «старий порядок». Зокрема А. Рамбо, характеризуючи політичну ситуацію тогочасної Франції, зазначав, що старий порядок виявлявся в 1) абсолютній владі короля; 2) виняткових привілеях двох перших станів; 3) застарілих зловживаннях в усіх сферах суспільного управління [82, с. 7].

Необхідно зауважити, що абсолютна королівська влада зовсім не була всемогутньою. Її діяльність часто-густо гальмувалася відсутністю організації та національної єдності. За словами А. Олара, проекти вправних державних діячів, спрямовані на загальне добро, виявлялися нездійсненими через труднощі узгодження численних місцевих звичаїв, привілеїв та інтересів, протилежних одне одному [78, с. 8]. Незважаючи на те, що реформи були різнопланові за змістом, вони так чи інакше були спрямовані на зміцнення абсолютизму, на зосередження в руках уряду всієї політичної та адміністративної влади, на уніфікацію економічної та податкової системи [19, с. 56], тобто на пристосування механізму державно-політичного управління до нової соціальної дійсності, що усе більше набувала буржуазних рис.

Стосовно французької буржуазії варто підкреслити, що ще задовго до революції вона висунула зі свого середовища цілу плеяду талановитих вчених-просвітителів, як-от: Вольтера, Монтеск'є, Руссо, Дідро та багато інших, які розробили низку соціально-економічних і політичних програм, що, слугували, можна сказати, «керівництвом до дії» для різних суспільно-політичних течій та угруповань під час революції. Тож просвітителі підготували революцію ідейно, хоча майже усі вони закликали до реформ, а не до революції [Більш докладно див.: 20;32;33;54; 69].

1.4. Соціальна структура французького суспільства

Напередодні революції населення Франції становило понад 25 млн осіб і поділялося на три стани. До першого стану належало духовенство, що складалося зі 130 тис. священників і ченців; до другого – дворянство, що налічувало 140 тис. осіб; усі, хто не належав до перших двох станів (трохи менше 250 млн), утворювали так званий третій стан [82, с. 14] і вважалися простолюдинами. За іншими даними, дворян і членів їх родин було до 350 тис. [59, с. 97; 85, с. 21], а духовенства – 70 тис. чоловік [36, с. 312]. Втім, у будь-якому разі перші два стани становили незначний відсоток від загальної кількості населення Франції.

Необхідно зазначити, що кожний стан не був однорідним, тобто складався з різнохарактерних елементів. Так, духовенство поділялося на «чорне» і «біле». До «чорного» належали 20 тис. ченців і 40 тис. черниць, а його верхівкою були абати та абатиси, що, як правило, належали до дворянства. «Біле» духовенство так само поділялося на вище і нижче. Вище духовенство – 139 єпископів, в тому числі 18 архієпископів, а також 2 900 прелатів і кафедральних каноніків та близько 7 тис. духовних осіб різного сану – було дворянським і жило у розкоші [85, с. 21]. Наприклад, Паризьке єпископство давало своєму настоятелю 200 000 ліврів доходу на рік [1, с. 426]. Тобто два перших стани, володіючи близько третини усієї землі та маючи величезні доходи від своїх феодалських прав, сплачували податків надто мало. Щоправда, духовенство було зобов'язане утримувати і будувати усі церковні споруди, проте було звільнено майже від усіляких податків на підставі добровільного дарування. Йдеться про виплату королю кожні п'ять років 18 млн франків, тобто трохи завбільшки 3 млн щорічно. Втім, звідти потрібно виключити щорічну суму в 2 млн 500 тис. франків, яку отримувало духовенство з державної скарбниці [1, с. 426-427]. Та, як зауважував І. Тен, духовенство могло на свій розсуд і зменшити цей дар, а інколи й взагалі не робити його. Наприклад, у 1788 р. духовенство сплатило тільки 1,8 млн ліврів, а у 1789 р. взагалі відмовилося платити [109]. Тож виходить, що воно, отримавши зі скарбниці 2,5 млн ліврів, замість того щоби платити, ще й

поклато до своєї кишені величезні кошти.

Нижче духовенство налічувало близько 60 тис. парафіяльних священників і вікаріїв. Ця частина духовенства здебільшого набиралася з незаможних верств і жила доволі бідно, поділяючи до певної міри тяготи народного життя. Тож не дивно, що певна частина діячів революції вийшла з лав нижчого духовенства.

Дворянство підрозділялося на родове – «дворянство шпаги» та дворянство судове і чиновницьке – «дворянство мантиї». Близько 110 тис. належало до родового дворянства, верхівку якого складало титуловане вельможне панство: герцоги, маркізи, графи, віконті. Вони жили розкішно здебільшого не на доходи від своїх маєтків, а головним чином на королівські дарунки, субсидії і пенсії та маючи зиск від численних прибуткових, втім, не надто обтяжливих посад. Неабияким джерелом статків «дворянства шпаги» була служба в армії, куди на офіцерські посади брали виключно дворян. Зауважимо, що приймали у військові училища за умови, якщо майбутні офіцери могли документально довести свою належність до дворянства у чотирьох попередніх поколіннях. Принагідно зазначимо, що перед революцією на утримання 12 тис. офіцерів витрачалось 46 млн ліvrів, а на утримання 135 тис. солдатів – 44 млн ліvrів [85, с. 22]. Водночас військова служба ставала майже принизливою для провінційного дворянства, якому надавалися лише нижчі військові чини, оскільки до командування арміями допускалися тільки придворні дворяни.

Найбільш численною частиною другого стану було «дворянство мантиї». Вони походили переважно з верств багатих буржуа, які купили собі посади у вищих судових установах і у фінансово-адміністративних органах, «одворянилися» та передавали свої посади і звання своїм нащадкам. Здебільшого «дворяни мантиї» були багатими і володіли маєтками, а подекуди навіть палацами, які вони скуповували у збіднілих родових дворян. Як наголошував Ш. Токвіль, ніколи дворянство не здобувалося так легко, як у 1789 р., і ніколи не було таким великим відокремлення між дворянином і міщанином [92, с. 107]. Куплене дворянство, нехай і звільнене від податків,

ще не давало їм усіх дворянських переваг, і придворна аристократія ставилася до нових дворян зверхньо, як, власне, й до провінційних дрібномаєтних дворян. Останні за своїми статками і способом життя дуже відрізнялися від столичної знаті. Та незважаючи на невеликі статки, а часто навіть невігластво, вони, користуючись середньовічними правами, нещадно експлуатували селян. Як зауважував О. Толпиго, дворянство вже стало досить цивілізованим, щоб розуміти свою непотрібність, але недостатньо цивілізоване, щоби підтримувати необхідні реформи і зберігалось як колективний дармоїд [93, с. 41; 49].

Уявлення про те, чого прагне більшість дворян, дають накази дворянства Генеральним штатам – зборам представників трьох станів, які були скликані 5 травня 1789 р. Так, у дворянських наказах, зокрема, вимагалось збереження духовенства і дворянства як відокремлених станів; щоби були віднайдені засоби для збереження дворянського стану в усій його чистоті, а саме: заборонити набувати дворянський стан за гроші, а особи, що привласнили собі дворянський титул неправдиво, мають бути розшукані та покарані. В усіх наказах вони наполягали, щоби за дворянством були збережені усі його почесні права, усі ті привілеї, які вже воно має, та висловлювалось побажання мати змогу віднайти такі, яких воно ніколи не мало [5, с. 304]. Як зазначав Сіейс у своєму «Есе про привілеї», сенс привілеїв полягав у тому, щоб не підкорятися загальному закону. Якщо закон хороший, то він повинен бути обов'язковим для усіх, а якщо він поганий, то такий закон потрібно скасувати, оскільки він заміряється на свободу [13, с. 27, 28]. Привілеї викликали заздрощі у тих, хто ними не користувався, і сповнювали себелюбними гордощами тих, хто їх мав. Ці привілеї були «цеглиною тієї стіни, котра відділяла дворянство від третього стану» [65, с. 78].

Водночас іноді зустрічались дворяни, які були пайовиками торговельних компаній чи володіли заводами. Їх було мало: лише 5 % дворянських родин займалися капіталістичною діяльністю [13, с. 10], проте вони були вельми багатими та впливовими. Саме ці дворяни були носіями

дворянського лібералізму. Вони у своїх наказах вимагали свободи друку, щоби будь-яке право власності було священним і недоторканим, щоби жоден податок не вважався чинним, допоки він не отримає схвалення нації, коли будуть встановлені конституційні закони королівства [4, с. 13-15].

Тим часом дворянство все більше ставало залежним від короля, воно юрмилося при дворі та втрачало свій вплив на нижчі верстви суспільства, а збереження привілеїв спричиняло незадоволення і ненависть до нього інших верств. Не лише дворяни ставилися неприязно до усього, що є буржуазним у новому дворянстві, але й третій стан вороже ставився до дворян.

Тож можна констатувати, що духовенство і дворянство разом складали менше одного відсотка усіх мешканців Франції. Проте їх власність становила 80 відсотків усіх лісів, луків, ставків і 17 відсотків усіх орних земель королівства, а до того ж за ними зберігалось право верховного володіння над землями, якими користувалися селяни та інші землероби [72, с. 10].

Спільним, що об'єднувало усі групи всередині перших двох станів, за винятком хіба що нижчого духовенства, було те, що вони були правлячими станами, які експлуатували та пригнічували решту французів, насамперед селян.

Та найбільш різноманітним за своїм складом був третій стан – від заможного буржуа до нужденного селянина. За словами А. Олара, в 1789 р. було ніби дві Франції: Франція освічена і Франція неучка, Франція багата і Франція бідна [79, с. 21]. Найбагатшим і економічно могутнім представником третього стану тогочасної Франції була буржуазія: їй належали величезні кошти, промислові підприємства та земельні ділянки; вона вела зовнішню та внутрішню торгівлю; за позиками до багатих буржуа зверталися не лише дворяни, які розтринькали свої статки, але й королівський двір. Ш. Токвіль наводить слова одного дворянина: «Незважаючи на свої привілеї, дворянство розорюється і гине, а багатством оволодіває третій стан» [Цит. за: 92, с. 95]. Та попри те, що буржуазія була багатшою та більш освіченою, ніж привілейовані стани, вона залишалася політично безправною та усуненою від влади. Водночас не можна буржуазію вважати однорідною масою, адже в її

середовищі були певні відмінності між окремими групами. Її верхівку складали найбагатші фінансисти і банкіри, яких можна назвати буржуазною аристократією та які були ближчі за інші групи буржуазії до правлячого режиму. До середніх верств можна віднести торгово-промислову буржуазію, на заваді діяльності якої, власне, й стояв феодально-абсолютистській устрій. Незадоволеною державним правлінням була й дрібна буржуазія – дрібні підприємці та дрібні торговці.

Розбагатівши, представники третього стану могли досягти політичного значення лише на королівській службі. Тому була поширена гонитва за такими посадами, які нерідко можна було отримати шляхом їх купівлі. Уряд сприяв цьому тим, що створював усе нові платні посади, при цьому забезпечуючи їх звільненням від податків і надаючи якісь переваги. Це створювало ще один клас привілейованих, які, займаючи посади в міських управах, судах, податкових палатах тощо, вважали себе насамперед власниками цих посад, а не довіреними особами короля чи країни. Чим швидше зростав їх добробут, тим гостріше вони сприймали зневагу, з якою ставилися до них аристократи, «пихатість яких збільшувалася в міру того, як вони ставали некорисними для суспільства» [44, с. 9]. Серед документів, присвячених непростим взаєминам дворян і буржуазії, міститься ущиплива епіграма: «Якщо фінансист схибить, придворні висловлюються про нього: це буржуа, нікчема, бовдур. Якщо ж йому поталанить, - вони просять руки його доньки» [1, с. 526]. Так насмішкувато характеризувалися шлюби заради вигоди та марнославства.

Переважну частину населення тогочасних французьких міст складали ремісники, кустарі, крамарі, дрібні службовці, прислуга, поденники, робітники мануфактур, підмайстри, прикажчики, тобто ті, кого в історичній літературі заведено називати плебсом або санкюлотами. Приміром, соціальна структура паризького населення була такою: дворяни – 5 тис. осіб, духовенство – 10 тис., буржуазія – 40 тис., робітники без членів сім'ї – 100 тис. [85, с. 19], а також 20 тис. жебраків [40, с. 148]. Становище міської бідноти, особливо робітників, через жорстоку експлуатацію підприємців було

надзвичайно тяжким. У містах головною формою соціального конфлікту були хлібні бунти, а також інші заворушення, пов'язані з нестачею продуктів чи з їх дорожнечою.

Вивчення джерел свідчить про те, що однакові доходи не обумовлювали однакових політичних поглядів та інтересів. До прикладу, під час французької революції головною опорою радикальної демократії Парижа були робітники мануфактур, дрібні ремісники, паризька незаможна інтелігенція. А ремісничі підмайстри, які на той час ще зберігали свої організації у вигляді братерств, навпаки, за політичною активністю та демократичними поглядами надто поступалися цим верствам, хоча їхнє матеріальне становище аж ніяк не було кращим. А чоловіча прислуга взагалі належала до запеклих реакціонерів і в цьому іноді навіть перевершувала своїх господарів-дворян [61, с. 7].

Щодо селян, то їх життя було одвічною боротьбою за існування. З кожним десятиліттям XVIII ст. становище селян і тих, хто жив за рахунок власної праці, ставало дедалі важчим. Податки, від яких були звільнені духовенство і дворянство, лягали важким тягарем на ці верстви. О. Егер зазначав, що простолюдин сплачував у 5 чи у 8 разів більше того, що він мав платити наприкінці XIX ст. [44, с. 10]. До того ж селянину постійно загрожувало підвищення оцінки землі, якщо він починав удосконалювати своє володіння. А у роки неуроду його становище ставало нестерпним. Ще однією проблемою селянства були зграї жебраків, які вешталися путівцями і вимагали у селян харчів і притулку, а в разі відмови – підпалювали хату і стодолу. Щороку таких затримували в середньому 10 000 й стільки ж втікало. Було прикро, що там, де для охорони дичини тримали 200 сторожів, безпеку населення охороняли лише 13 [78, с. 36]. Усе це разом не давало селянину змоги відчувати себе представником нації.

Заради справедливості потрібно зауважити, що селяни важкою працею подекуди самі ставали землевласниками, оскільки дворяни, які витрачали величезні кошти на життя при дворі, змушені були продавати частину своїх маєтків. Так, на 1789 р. землеволодіння у Франції ділилося на 183 тис. великих, 700 тис. середніх і 4 млн. дрібних [44, с. 10]. Таким чином, 1/3

землеволодіння, роздіблена на незчисленну кількість ділянок, перебувала в руках дрібних власників, а 2/3 – у власності поміщиків, дворян, духовенства, грошовитої аристократії. Дворянство дедалі частіше відмовлялось жити в селі, а селянин повинен був відробляти за землю, частина якої належала тепер йому. Селяни за користування землею сплачували ренту, що у переважній частині країни давала дворянам 30-50 відсотків усіх їх доходів і забирала у селян 20 відсотків виробленого продукту. Тож вимоги ліквідувати феодальні повинності об'єднувало все селянство.

Та, скаржачись на феодальний деспотизм, селяни, однак, не вважали короля відповідальним за дії його чиновників, а були переконані, що останні обманюють короля, не даючи йому роботи добрі справи. Таким чином, народ навіть не гадав обмежити всевладдя короля, а, навпаки, усі свої надії покладав саме на нього. Це яскраво ілюструє народна пісня «Моління третього стану»: «Государю, зглянуйся над нами, королю-благодійнику, вислухай нас... Від усілякого лиха врятуй нас: від деспотизму судових чинів, від здирництва секретарів, від безкарності верховних суддів, від хижацтва дрібних суддівських чиновників. Звільни нас від аристократії, що позбавила нас спокою з давніх часів; від негідників, які заважають Генеральним штатам, від голосування за станами, а не поіменно; від монополій на хлібопекарні та млини, від панщини та оброку; від дорожнього мита і перешкод у торгівлі; від нерівномірного розподілу податків; від егоїзму та честолюбства духовенства; від браку законів проти вельможного панства; від марнотратства міністрів... Ми, основа нації, благаємо вас: нехай третій стан буде поновлено у своїх вічних правах; хай Генеральні штати відповідають бажанню Франції; нехай дворянство далі не жиріє від нашої крові, нехай його дичина не спустошує наших полів, нехай землероби мирно збирають плоди своєї праці» [13, с. 48-49].

На відміну від простого народу освічені французи, навпаки, бажали обмежити свавільну владу короля, щоби вона не загрожувала свободі, і водночас жадали залишити королю достатньо сили для знищення аристократії та феодального режиму. Аналіз наказів різних верств населення

доводить, що французи були роялістами, відданими особі Людовика XVI, у жодному з них ми не знайшли вимоги республіки.

Найбільш цікавим серед наказів Генеральним штатам, на нашу думку, є спільний перелік прохань, скарг і наказів різних верств третього стану провінції Руєрг, який містить 55 статей, де, зокрема, зазначалося: щоби майно та особи без різниці станів оподатковувались однаковими податками та заносились в один і той самий список; щоби представники третього стану допускалися до будь-яких посад, занять і званням, як і до усіх військових чинів; щоби були виправлені зловживання, які спричинені системою продажу посад, і щоби було скасовано продаж дворянського звання; щоби одиниці мір і ваг були уніфіковані в усьому королівстві; щоби скасували пенсії, які отримані як милість або за правом спадкоємності; щоби міністри звітували перед нацією за використані кошти своїх міністерств; щоби було знищено усе, що заважає свободі та розвитку торгівлі, а також щоби митниці всередині королівства були відсунуті до його кордонів. Вимагалось знищення премікса, тобто звичаю віддавати на користь церкви, незалежно від сплати десятини, перші плоди врожаю та перший приплід худоби. А також пропонувалося ухвалити постанову, яка б забезпечувала долю дітей-підкидьок і протидіяла упередженню проти них [4, с. 15-20]. Як бачимо, в наказах третього стану міститься широкий спектр побажань і вимог.

Про зростаючу роль третього стану і особливо буржуазії в житті країни свідчить те, що до Генеральних штатів, за указом короля, мали спрямувати від кожного з перших двох станів по 300 чол., а від третього – 600 чол. [40, с. 168]. Крім того, Людовик XVI сподівався використати в разі потреби голоси третього стану, щоб спонукати перші два стани платити податки. День скликання Генеральних штатів англійський історик Т. Карлейль назвав «днем хрещення демократії та днем соборування феодалізму перед смертю» [55, с. 91].

Таким чином, деспотизм короля тяжів над усіма підданими, проте не в однаковій мірі. Існувала суттєва невідповідність між багатствами перших двох станів та податками, які вони сплачували, та тими, які мусили

сплачувати інші верстви. Грошовиті люди були переважно з третього стану і, ставши кредиторами держави, почали цікавитись, як їхні кошти витрачаються. Усі три стани поєдналися в одні спільні збори, які назвали себе вже не Генеральними штатами, а Національними зборами, а наприкінці своєї діяльності, у переглянутому тексті конституції отримали назву Установчих національних зборів.

1.5. Політичні клуби та угруповання

Наприкінці XVIII ст. у Франції ще не існувало політичних партій у сучасному розумінні цього терміну. Та, оскільки в численних джерелах і в історичній літературі часто вживають саме слово «партія», маючи на увазі суспільно-політичні течії або угруповання, ми теж послуговуватимемося цим терміном.

За доби абсолютної монархії політика виглядала як особиста справа короля, а усі публікації підлягали жорсткій цензурі. Революція викликала піднесення суспільно-політичного життя в країні, один за одним виникали політичні клуби і товариства, навколо яких гуртувалися представники певних верств населення. Тож політичні клуби було новою формою політичної активності, що виникли у 1789 році як засіб обговорення нагальних питань. Хоча, на наш погляд, самі по собі клуби не були абсолютно новим явищем, адже значно раніше вже існували багато неофіційних угруповань, як-от: салони, збори інтелектуалів, масонські ложі тощо, де обговорювали нові ідеї, проте здебільшого там уникали розмов на політичні теми.

Зародком найвпливовішого з політичних клубів – Якобінського – був Бретонський клуб, члени якого зазвичай збиралися напередодні важливих засідань Генеральних штатів, щоби виробити спільну думку. Його чисельність становила близько 150 депутатів [85, с. 67]. Після того, як він перебрався до Парижа і для своїх засідань обрав бібліотеку монастиря святого Якова, його членів почали називати якобінцями. У Парижі клуб було реорганізовано та названо «Товариство друзів конституції». До нього почали приймати не лише депутатів Національних зборів, а й письменників,

журналістів та інших людей. Проте великі членські внески закривали двері клубу перед незаможними. Про монархічні тенденції, що були притаманні Якобінському клубу на початку його діяльності, можуть свідчити хоча б прізвища деяких його президентів: у лютому 1790 р. президентом був герцог д'Егійон, а у січні 1791 р. – принц Брольї.

Згодом клуб почав розростатися та створювати свої філії по усій країні. Так, у серпні 1790 року Якобінський клуб мав 150 філій, у червні 1791 р. – 406, а в подальшому – понад тисячу. За словами О. Егера, Клуб якобінців – організація радикальної партії, що пустив коріння в найменших гуртках і охопив у короткий термін усю Францію, тоді як державний порядок і організація влади розпадалися та розкладалися [44, с. 40]. Підтримуючи тісні зв'язки зі своїми численними філіями, він прагнув пробудити самосвідомість в країні, яку надто довго пригнічував деспотизм і яка нещодавно була покликана до політичного життя. Саме тут вперше старе французьке звертання «монсенйор» було відкинуте як аристократичне і замінене словом «громадянин». Об'єднати націю, спонукати патріотів повсюдно виступати проти старого порядку, стати наставником народу – такою була мета Якобінського клубу в монархічний період його діяльності. У Статуті Якобінського клубу наголошувалося, що його роль полягає в тому, щоби отримати громадську підтримку революційних реформ, попередньо обговорювати питання, які мають вирішуватися Національними зборами, працювати над виробленням і ухваленням конституції, листуватися з іншими товариствами такого самого гатунку. Водночас з клубу виключалися люди з непевними і сумнівними політичними поглядами [17, с. 164-165]. А кандидат при вступі до клубу мав давати своєрідну клятву: «Клянусь жити вільним або померти, залишатись вірним правилам конституції, підкорятися законам, змушувати їх поважати, усіма своїми силами намагатися удосконалювати їх, а мені особисто дотримуватися усіх правил і звичаїв цього товариства» [24, с. 77].

За своїм соціальним складом Якобінський клуб був доволі розмаїтим. Приміром, у списках членів Якобінських клубів дванадцяти міст за 1789-1792

рр. було 4 037 осіб, з яких професії зазначені для 2 521 людини: чиновники, духовенство, особи вільних професій – 809 (31,2 %); торговці великими партіями – 381 (14,7 %); ремісники і крамарі – 980 (37,8 %); заможні селяни – 199 (7,7 %); солдати – 126 (4,9 %) [86, с. 95; відсотки вираховані нами – А.Т.]. Наведені цифри свідчать, що клуб та його філії за соціальним складом були переважно буржуазними, хоча серед їх членів були й люди з народу.

До літа 1791 року Якобінський клуб був політичним осередком представників конституційно-монархічної буржуазії та ліберального дворянства, які згуртувалися навколо Антуана Барнава, Андрієна Дюпора, братів Ламетів. Після того, як Якобінський клуб підтримав 16 липня 1791 року петицію з вимогою про позбавлення короля влади, вони вийшли з клубу та утворили свій Клуб фельянів, зберігши при цьому назву «Товариство друзів конституції». Цей клуб став центром конституційних монархістів, а високі членські внески – до 250 франків [55, с. 272] – забезпечили їх організації замкнутий характер. Відтепер існувало два товариства Друзів конституції, й обидва дотримувались монархічних принципів, однак одне мало більш демократичний характер і менше довіряло королю, а інше було більш поміркованим і прагнуло зміцнити королівську владу.

Зауважимо, що Клуб фельянів відігравав неабияку роль на початковому етапі революції. Успіх революції вони пов'язували із досягненням компромісу між ліберальною демократією та буржуазією. Своєрідним маніфестом Клубу фельянів і одночасно програмою їх руху стала промова Барнава, виголошена 15 липня 1791 р. в Установчих зборах, в якій він, зокрема, підкреслив, що свобода можлива лише за наявності монархічного способу правління та недоторканності особи короля, а спільним інтересом є зупинення революції, оскільки подальші кроки до свободи призведуть до знищення королівської влади, а кроки до рівності – до знищення приватної власності [16, с. 75-76].

Якобінці та фельяни, попри розбіжності щодо своїх прагнень, схвалювали монархічну і цензитарну, тобто засновану на майновому цензі, конституцію. Після того як конституційні монархісти залишили Якобінський

клуб, до того вельми поміркований і респектабельний, у ньому зріс вплив більш лівих угруповань, одне з яких об'єднувалось навколо майбутнього лідера жирондистів Бріссо, інше – навколо Робесп'єра.

Трохи раніше за заснування Клубу фельянів, у квітні 1790 р., частина членів Якобінського клубу – його помірковане крило – виокремилась і створила «Товариство 1789 року», куди увійшли два великих оратори Мірабо і Лафайєт, автор брошури «Що таке третій стан» і «Есе про привілеї», борець за подвоєння чисельності представників третього стану і поіменне голосування в Генеральних штатах Сійєс, мер Парижа Байї, член комуни Парижа Кондорсе та інші відомі люди, зокрема члени Академії наук, літератори, філософи та публіцисти. Про авторитет членів «Товариство 1789 року» може свідчити те, що багато хто з них часто головували в Установчих зборах: тільки влітку 1790 р. його члени посідали крісло голови дванадцять разів [101]. Кількість членів цього товариства обмежувалась 600 людьми, а членські внески були ще вищі, ніж у якобінців.

Визнаючи необоротність революції та неможливість повернення до деспотизму, більшість членів «Товариства 1789 року» вважало тим не менше, що монархія не має зазнати жодних втрат. Навпаки, революція покликана посилити монархію, підводячи під нею законні підвалини. На відміну від якобінців, члени цього товариства не ставили за мету створення мережі філій задля поширення свого впливу по усій країні, а розраховували впливати на політичний процес, підтримуючи постійні контакти з королем як головним розподільцем міністерських посад.

Проводячи більш помірковану політику, ніж якобінці, воно, однак, не було в антагонізмі з ними, оскільки значна частина його перебувало одночасно в обох клубах. Згодом переважна більшість членів товариства увійшла до Клубу фельянів. Отже, «Товариства 1789 року» об'єднувало у своїх лавах поміркованих політиків, які побоювалися подальшого розвитку революції.

Більш праві позиції за «Товариство 1789 року» посідали члени Клубу друзів монархічної конституції, заснованого С. Клермоном-Тоннером у

листопаді 1790 р. До клубу входили член Установчих зборів Малуе, абат Монтеस्कью, абат Морі. Метою цього клубу було протидіяти республіканському духу, що, як казали його члени, «зароджується в усіх головах» [Цит. за: 79, с. 74]. Цей клуб перебував в опозиції до Якобінського клубу, а погляди цих роялістів друкувалися в газетах «Апостольські діяння», «Друг короля» та інших. Клуб друзів монархічної конституції було закрито в березні 1791 р. після одного з народних бунтів.

Клуб кордельєрів, заснований навесні 1790 р., свої засідання проводив у колишньому монастирі францисканців, які підперезувалися мотузкою (кордою), звідси і походить їх назва, хоча офіційна назва клубу «Товариство друзів прав людини і громадянина». До клубу приймали усіх охочих, навіть жінок; членські внески були невеликі, а якщо у людини не було грошей, то її приймали й без жодних внесків. Найбільш впливовими кордельєрами були Жорж Жак Дантон, Каміль Демулен, Фабр д'Еглантин, Ебер, Анахарсис Клоотс, Фурньє, Марат. Найвидатніші з них були одночасно і членами Якобінського клубу. Залу, де вони збиралися, прикрашав величезний напис: «Свобода. Рівність. Братерство», автором якого був Дантон. У відозві про заснування клубу зазначається: «Головна мета Клубу прав людини – викриття перед трибуналом громадської думки пороків різних влад і усіляких зазіхань на права людини. Він має намір запрошувати усіх громадян для обговорення різних фактів пригнічення чи несправедливості, на які будуть скаржитися або про які інформуватимуть, і розглядати докази підстав цих скаргень» [76, с. 199-200].

Від самого початку кордельєри були радикальнішими за якобінців, наполягали на всезагальному голосуванні, заперечували принцип божественного походження королівської влади, були проти політичних привілеїв, які надавались заможним громадянам, обстоюючи головним чином інтереси громадян, позбавлених політичних прав. Саме кордельєри ініціювали підписання республіканської петиції, яка спричинила розкол якобінців, про що згадувалось вище. Так, у петиції від 21 червня 1791 р. вони наголошували, що королівська влада, особливо спадкова, несумісна зі

свободою, та закликали від імені вітчизни або негайно оголосити, що Франція вже не монархія, а Республіка, або принаймні зачекати, щоби первинні збори висловились стосовно цього важливого питання [4, с. 54-55]. А у петиції від 17 липня 1791 р. йшлося про те, що Людовик XVI втік, залишивши державу на краю анархії, а це є злочином і доказом того, що король зрікся престолу. В петиції вимагалось визнання його зречення та суду над ним [4, с. 61-62]. Десятки тисяч людей зібралися для підписання цієї петиції на Марсовому полі, де Національна гвардія відкрила вогонь по підписниках. Серед загиблих було чимало членів Клубу кордельєрів. Наслідки подій на Марсовому полі мали велике політичне значення. Як зауважує О. Толпиго, цей день назавжди роз'єднав дві течії в революції – праву і ліву, конституціоналістів і демократів [93, с. 105].

За багатьма своїми принципами кордельєри були близькими до якобінців, тож брали участь в їхніх засіданнях і сприяли ухваленню рішень. Кордельєри перебували у ворожнечі з депутатами-фельянами в Установчих зборах. Втім, на нашу думку, їх опозиція була швидше галаслива, ніж впливова, адже фельяни там кількісно переважали. У період вареннської кризи кордельєри очолили республіканський рух. Після повстання 10 серпня 1792 р., внаслідок якого було повалено монархію, кордельєри взяли активну участь у боротьбі з жирондистами. Наприкінці 1793 – на початку 1794 р. Клуб кордельєрів був центром «лівих» якобінців.

Отже, метою кордельєрів було розширити уявлення про поняття свободи і рівності, створити демократію, яка спиралась би на широку основу, а їх цілі відповідали суспільним потребам мас. Вірогідно тому, Клуб кордельєрів мав великий вплив на суто народні за своїм складом «братерські товариства», що виникали в Парижі. Перше таке товариство організував вчитель Клод Дансар у лютому 1790 р. під назвою «Братерське товариство патріотів обох статей, захисників конституції». Він збирав ремісників, робітників, дрібних торговців разом з їхніми дружинами і дітьми, що мешкали у його кварталі, та читав і пояснював їм декрети Національних зборів. Незабаром з'явилися й інші схожі товариства: «Товариство

незможних обох статей», «Братерське товариство друзів прав людини, ворогів деспотизму», «Товариство переможців Бастилії» та багато інших. Вони згуртовували та залучали до політики незможні верстви населення.

У травні 1791 р. було створено Центральний комітет народних товариств під головуванням Франсуа Робера, а вже 15 червня цей комітет надіслав звернення до Національних зборів із вимогою скасування поділу громадян на активних і пасивних, яке підписали голови 13 «братерських товариств» [85, с. 107].

Поміж таких товариств вирізнявся Соціальний клуб, започаткований учасником штурму Бастилії абатом Клодом, Фоше і публіцистом Ніколя Бонвілем. Невдовзі на основі клубу було створено ширшу організацію «Всесвітня федерація друзів істини», яка налічувала близько 3 000 тис. членів [85, с. 107]. Свої погляди лідери клубу поширювали й через газету «Залізні вуста». Так, у листопаді 1790 р. Клод Фоше писав, що будь-яка людина повинна мати право на клапчик землі, необхідний для її існування, а верховна влада мусить прагнути, щоб кожен мав щось і щоби у нього не було нічого зайвого [72, с. 55]. Також Фоше у лекції «Про права депутатів і народу» висловив протест проти позбавлення народу права представництва й попереджав про небезпеку захоплення влади багатіями. Отож, керівники Соціального клубу першими пов'язали вимоги політичної рівності з вимогами соціальної рівності та почали пропагувати аграрно-зрівняльні ідеї серед народу. Хоча, потрібно зауважити, ні у виступах, ані у публікаціях вони не пропонували шляхи досягнення цієї мети. Ми погоджуємося з В. Волгіним, що програму клубу можна вважати помірковано-зрівняльною [33, с. 17].

Вважаємо за потрібне додати, що усі більш-менш відомі політики видавали свої газети: Робесп'єр – «Захисник конституції», Бріссо – «Французький патріот», Марат – «Друг народу», Демулен – «Револуція Франції і Брабанту», «Старий кордельєр»; за редакцією д'Еглантина і Шометта виходила газета книготорговця Прюдона «Паризькі революції»; банкір Пролі видавав «Космополіт». До речі, саме у цій газеті вперше було

надруковано гасло «Мир –халупам, війна – палацам!». Взагалі у тогочасних перевиборних кампаніях головними засобами агітації були не стільки публічні виступи кандидатів, а насамперед газети, памфлетна і брошурна література. Напередодні революції у Франції з'явилося понад 2 500 брошур [44, с. 19]. З них особливу увагу привернула брошура «Що таке третій стан?» абата Сіейса, в якій він доводив, що лише третій стан становить націю, а привілейовані є тягарем для неї та сформулював афоризм: «Що таке третій стан? Усе. Чим він був дотепер у політичному відношенні? Нічим. Чого він вимагає? Стати чимось» [16, с. 66].

Таким чином, Якобінський клуб і Клуб кордельєрів об'єднували у своїх лавах революційно налаштовані верстви буржуазії, Клуб фельянів – ліберальне дворянство і велику буржуазію, а «Соціальний клуб» та «братерські товариства» – паризьку бідноту. Паризька незаможна інтелігенція справила величезний вплив на розвиток революції. Вона була ніби передавальною ланкою між нижчими верствами народу та революційною літературою, адже значна частина населення не вміла читати і не могла розібратися в газетних статтях або в політичній літературі. Тому ми поділяємо думку німецького дослідника Г. Кунова, що твердження ліберальних істориків, що нібито «Друг народу» Марата чи «Революція Франції і Брабанту» Демулена знайшли широке коло читачів серед нижчих верств, не відповідає дійсності [61, с. 43].

1.6. Діяльність фельянів.

Політичну діяльність фельяни почали за кілька років до утворення власного клубу та отримання такої назви. Ще у 1775 р. прибічник майбутніх фельянів писав: «Француз – підвладний своєму королю, король – підвладний законам, – ось наш девіз» [1, с. 523]. Прихильники фельянів прагнули обмеження конституцією королівського марнотратства, скасування привілеїв дворянства та вищого духовенства, знищення феодальних прав і допуску освічених громадян до вищих державних посад [61, с. 27]. Фельяни ще до революції закликали до змін і взяли активну участь у Генеральних штатах.

Вони прагнули створити конституційну монархію з таким парламентом, який міг реально впливати на державне управління Франції. А вийшовши з Клубу якобінців, вони зробили спробу захопити якобінську мережу провінційних філій, однак зазнали невдачі. Більшість філіальних товариств, попри агітацію фельянів, відгукнулись на звернення Робесп'єра до Установчих зборів із проханням повернутися депутатів до родоначалного клубу, хоча на той час у паризькому клубі залишалося тільки шестеро депутатів: Робесп'єр, Петіон, Корролле, Родерер, єпископ Руайє та Бюзо.

Якщо проаналізувати політичну позицію різних суспільно-економічних угруповань у 1790-1792 рр., то можна побачити, що багаті фінансисти, відкупники державних монополій, великі постачальники двора і держави, а також почасти фабриканти, які виробляли предмети розкоші, опинилися на боці фельянів [61, с. 261].

В Установчих зборах фельяни, відповідно до своєї програми, повели курс на створення у Франції конституційної монархії. 26 серпня 1789 р. Установчі збори ухвалили «Декларацію прав людини і громадянина» — один з перших документів демократичного конституціоналізму. Старому режиму, заснованому на станових привілеях і свавіллі влади, були протиставлені рівність усіх перед законом, народний суверенітет, свобода особистості, слова, совісті, спротив пригніченню та інші демократичні принципи, які мали лягти в основу конституції [12, с. 73-74]. Декрети 4-11 серпня 1789 р. [12, с. 98-101] ніби скасовували феодальний лад, хоча реальні земельні повинності продовжували діяти й могли бути викуплені на умовах, які здебільшого були селянам нездійсненними. Декретами від 8 и 10 жовтня 1789 р. було змінено традиційний титул французьких королів: з «милістю божою, короля Франції та Наварри» на «милістю божою та в силу конституційного закону держави королем французів» [83, с. 116-117]. Король залишився главою держави та виконавчої влади, проте правити він міг лише на підставі закону. Законодавча влада належала Національним зборам, які за травневим декретом 1790 р. мали право оголошувати війну та укладати мир. Король мав право призначати міністрів, але не зі складу Національних зборів задля запобігання підкупу

депутатів. Будь-яке розпорядження короля, однак, мало скріплюватися підписом міністра, а міністрів можна було притягти до відповідальності. До того ж король більше не міг безмежно брати кошти з державної скарбниці; на утримання за цивільним листом було виділено 25 млн ліврів [84, с. 117]. Декретом від 19 червня 1790 р. було скасовано спадкове дворянство, як і пов'язані з ним титули [4, с. 31-32]. Забігаючи наперед зазначимо, що практично усі перелічені вище декрети увійшли до тексту конституції 3 вересня 1791 р. [Див.:4, с. 112-141].

Велика буржуазія і ліберальне дворянство та їх партія – фельяни, які панували в Установчих зборах, обмежившись півзаходами, намагалися репресіями утримати в покорі селян, обманутих у своїх очікуваннях [70, с. 131]. Приміром, хоча фельяни вважали, що особисті феодальні права дворянства мають бути знищені, та з огляду на те, що ці права шляхом правомірних договорів або шляхом купівлі набули характеру буржуазної приватної власності, своєю ухвалою відібрали раніше проголошене декретом 15 березня 1790 р. [4, с. 31] знищення особистих феодальних прав, якщо вони набули форму буржуазного юридичного договору. Тож Установчі збори заборонили адміністративним владам ставати на бік селян, якщо господарі протизаконно змушують їх плати вже скасовані повинності.

У липні 1790 р. фельяни отримали підтримку в особі Мірабо, який вирішив, що час зупинити подальший перебіг революції та виступити на захист конституційної монархії. А загалом Мірабо важко віднести до певної соціально-політичної течії: він стояв поза партіями або навіть над партіями. Він один міг в Установчих зборах виступати проти популярних заходів – і зберігати при цьому популярність або швидко її відновлювати. У політичному творі «Про таємні накази та державні в'язниці» Мірабо висвітлював жакливе свавілля, беззаконня, насилля над особистістю, що складало основу функціонування режиму державної влади. У своїй критиці він протиставляв системі феодально-абсолютистського безправ'я та деспотизму систему буржуазного правопорядку, який спирався на антистанову доктрину «природних прав людини», і наполягав, що прямий

моральний обов'язок усіх чесних людей залучатися до боротьби проти несправедливого режиму тиранії та деспотизму, при цьому зауважував, що «людині для того, щоби розірвати свої пута, дозволені усі засоби без винятку» [71, с. 178, 180].

Конституція, про яку він мріяв, ввижалася йому як свого роду рівновага між Зборами і королівською владою. На його думку, необхідно було не дозволяти, щоби королівська влада була надто ослаблена. Йй хоча час від часу на Зборах він продовжував викривати придворні інтриги, потайки зблизився з королем. 4 серпня 1790 р. у листі до знайомого він писав: «Усі люди перед законом мають бути рівними; всіляка монополія, передусім у духовній і моральній сфері, повинна зникнути; усе решта ніщо інше, як переміщення марнославства з одного місця на інше» [13, с. 129].

Фельяни, які займали в Установчих зборах панівне становище, поспішили завершити роботу над конституцією, почату з 1789 р. 13 вересня 1791 р. конституція була підписана королем, ухвалена Установчими зборами та набула чинності. У Франції встановлювалась конституційна монархія, чого так прагнули фельяни і задля чого вони докладали чимало зусиль. Головою виконавчої влади ставав король. Вишим органом законодавчої влади були Законодавчі збори, які обиралися двоступінчастими виборами на два роки. Конституція залишала королівській владі ще значну роль, щоби вона могла бути вельми могутньою, залишаючись при цьому конституційною. У порівнянні з Декларацією прав людини і громадянина 1789 р. вона була кроком назад: система виборів будувалася на основі майнового цензу, ухваленого декретом 22 грудня 1789 р. [4, с. 68-73], яким громадян поділяли на активних і пасивних, позбавляючи незаможних, тобто більшість громадян, усіх політичних прав, нехтуючи проголошений у Декларації принцип рівності громадян.

Фельяни прагнули призупинити розвиток революції, підвищивши виборчий ценз, обмеживши свободу преси та активність клубів. Для цього їм необхідно було залишатися при владі та мати цілковиту підтримку короля. Їхні плани були порушені втечею Людовика XVI вночі з 20 на 21 червня 1791

р. до Варенна, яка увійшла в історію як «вареннська криза». Після втечі Людовика XVI, тобто після його практично добровільного зречення, вони з великими труднощами спроміглися поновити короля на троні. Король, порадившись з Барнавом, давав розумні відповіді комісії, яка його допитувала, тож королю було повернуто владу. Задля цього фельяни змушені були погодитись на ухвалу Установчих зборів від 15 липня поставити Людовику XVI такі умови: що, якщо він склавши присягу конституції, відмовиться від неї, він буде вважатися таким, що відрікся від престолу; **ЯКЩО** він стане на чолі армії проти народу чи дозволить іншим зробити це від його імені, то буде позбавлений своєї недоторканності й розглядатиметься як звичайний громадянин і підлягатиме на загальних підставах відповідальності за скоєні злочини [4, с. 55-57]. Фельяни бажали, щоби Людовик XVI – що він би не зробив раніше або ж у подальшому – зберіг свою владу, надану йому конституцією.

1 жовтня 1791 р. почали свою роботу Законодавчі збори, обрані на основі цензової виборчої системи активними громадянами Франції, на вибори до яких фельяни йшли під гаслом: «Конституції, усієї конституції й лише однієї конституції» [72, с. 63]. Це означало, що вони прагнуть утримати революцію в межах цензової конституції 1791 р., а своє завдання вбачали у захисті конституційної монархії. На відміну від Установчих зборів, його праву частину складали не крайні монархісти, а фельяни. Точні дані щодо політичних уподобаннях кожного депутата Законодавчих зборів відсутні, проте відомо, що з 745 депутатів 264 зараховували себе до фельянів [46, с. 53]. Вони поділялися на дві групи: до однієї належали ламетисти, тобто ті, хто поділяв погляди Ламета, Барнава і Дюпора; до іншої – файєтисти, тобто прихильники Лафайєта. А разом з центром із 345 депутатів вони становили переважну більшість і посідали у Законодавчих зборах панівне становище, хоча їх лідери не потрапили цього разу до парламенту. Тож у Законодавчих зборах проводирями фельянів були Мат'є Дюма, Рамон, Воблан, Беньо, а поза стінами Зборів вони у своїй діяльності спирались на колишніх членів Установчих зборів – Барнава, Дюпора, Ламета, на значну частину

адміністрації, на командира північної армії Лафайєта і, звісно, на Клуб фельянів [82, с. 95]. Принагідно зазначимо, що Законодавчих зборів увійшли нові люди, які представляли три суспільно-політичні течії: фельяни, жирондисти та якобінці.

Восени 1791 р. фельяни як радники короля пропонували йому провадити конституційну і миролюбну політику. Коли поставо питання про війну, про що докладно йтиметься у наступному розділі дипломної роботи, Барнав, Дюпор, Ламети радили Людовику XVI не втягуватись у неї. Вони вважали, що революція закінчена, й тепер задля блага Франції потрібно, щоби король, як йому приписує конституція, успішно керував країною. Вони побоювались пов'язаних з війною вірогідних внутрішніх потрясінь, у разі війни фельяни могли опинитися під владою або революціонерів лівої, або аристократів, а вони хотіли якомога більше обмежити її. Їх політика була такою: всередині країни втілювати конституцію таким чином, щоби поволі загасився революційний запал і можна було поновити за допомогою конституції всю силу виконавчої влади; за кордом – зберігати мир, щоби уникнути впливу іноземної інтервенції на настрої у Франції [46, с. 92-94]. Барнав так висловлював свою точку зору щодо політики, якої мав дотримуватися король: «Завершити відновлення порядку та придушити анархію. Зміцнити нові власті проти народної анархії та встановити між ними підпорядкованість і конституційні відносини, котрі тільки й можуть забезпечити їх регулярну діяльність; для цього потрібно 5-6 суворих декретів. Поквапитись зі стягненням податків для забезпечення суспільних потреб. Привести військову оборону в такий стан, щоби вона викликала до себе повагу, не будучи руйнівною для країни, і головне намагатись відновити дисципліну в армії. Почати діяти відповідно до встановлених порядків, впорядкувати народну освіту тощо. Зайнятися іноземними справами тільки для залагодження конфлікту шляхом перемовин... Не виявляти жодних ознак страху перед іноземними державами і водночас не давати їм жодних приводів для образи та своєю поведінкою показувати, що ми, не визнаючи їх впливу на наші внутрішні справи, також надаємо їм можливість вільно займатися

своїми...» [Цит. за: 46, с. 95-96]. Діючи таким чином король, на думку фельянів, спершу забезпечив би собі спокій і безпеку, а згодом більшу владу, очоливши вільний і більш могутній народ. Роль королівського радника згодом приведе Барнава на ешафот. Хоча, на нашу думку, він лише виконував свій обов'язок так, як він його розумів.

Людовик XVI своєю нездатністю відмовитися від абсолютизму, своєю зрадою та під тиском ораторів-жирондистів у Законодавчих зборах, відправивши у відставку міністрів фельянів, підірвав довіру до конституційних монархістів. До влади прийшли жирондисти. Частина колишніх фельянів приєдналась до жирондистів. Ці удавані жирондисти, що залишилися в адміністрації, перешкоджали діяльності муніципалітетів, утруднювали продаж національного майна й тим самим сприяли падінню асигнатів. Вони гальмували відправку волонтерів на фронт, а пізніше заважали загальному ополченню [82, с. 126].

Принагідно зазначимо, що чимало дворян втекли від народного гніву, частина з яких оселилася в Україні. Український історик Л. А. Коваленко наводить цікаві дані: коли в Одесі французький емігрант герцог Арман де Рішельє став градоначальником, то його земляки десятками і сотнями почали оселятися там [58, с. 46].

Отже, супротивників абсолютизму можна було зустріти вже не лише серед третього стану, але й поміж дворянства, яке раніше вважалося опорою трону. Притаманна абсолютизму схильність до необмеженої королівської влади призводила до обмеження та ліквідації древніх дворянських вольностей. Тож знать втрачала колишню могутність під тиском бюрократії та новоутвореного дворянства, а значна частина дворян перестала бачити в абсолютизмі надійного захисника своїх інтересів. Натомість буржуазія хоч і не мала номінальної влади в державі, насправді влада зосереджувалася в її руках. До повалення монархії у серпні 1792 р. фельяни були практично правлячою партією в Установчих і Законодавчих зборах і ухвалили низку декретів, спрямованих не лише проти феодалізму, а й проти народу. Виступаючи за зміцнення конституційної монархії в межах конституції 179

р., вони вбачали у цьому засіб не допустити подальший розвиток революції, що могла стати небезпечною для великої буржуазії.

Після ліквідації монархії фельяни остаточно перейшли до табору контрреволюції.

РОЗДІЛ 2
ПОЛІТИКА ЖИРОНДИСТІВ

Термін «жирондисти» усталився майже через півстоліття по закінченні революції, з виходом у 1847 р. «Історії жирондистів» А. Ламартина. Самі ж себе вони називали «патріотами-якобінцями», перебуваючи членами Якобінського клубу, а їхні суперники – «бриссотинцями», та, оскільки декілька лідерів цього угруповання, як-от: Жансонне, Гаде, Верньйо, походили з департаменту Жиронда, то за цією політичною течією закріпилася така назва. За словами Ламартина, ця суспільно-політична течія складалась з людей з величезним честолобством, які нетерпляче жадали посісти значне становище; це була «партія буржуазна торжествуюча, заздрісна, красномовна, що хотіла підкорити собі одній та експлуатувати свободу, владу і народ. Публіцистом її був Бріссо, популярністю – Петіон, генієм – Верньйо» [62, с. 161]. А Франсуа-Огюст Міньє вважав, що жирондисти під час революції були «перехідною партією від середнього класу до народу, яка не мала тоді ніякого руйнівного плану, але була схильна підтримувати революцію усіма засобами; вони утворили партію не цілісну, а ніби шматок партії, що не мав коріння» [74, с. 103, 147].

2.1. Поява жирондистів на політичній арені.

Жирондисти як суспільно-політична течія стали відомі широкому загалу в жовтні 1791 р. під час виборів до Законодавчих зборів, хоча окремі представники цієї течії з'явилися на політичній арені значно раніше. Попервах адвокати із Жиронди Верньйо, Гаде, Гранжев, Жансонне, купець Дюко започаткували політичний гурток, який вважається зародком партії жирондистів. До них згодом приєдналося угруповання на чолі з журналістом Ж. П. Бріссо, куди входили Інар, Кондорсе, Ролан, Фоше та інші.

Одним із найбільш авторитетних ватажків жирондистів був Жан-П'єр Бріссо. Ще до початку революції Бріссо мав свою самостійну ліберальну соціальну програму, для оприлюднення якої йому необхідна була незалежна газета. Тож з 1 квітня 1789 р. він почав видавати першу газету доби Великої

французької революції – «Французький патріот». Він засуджував нерівність, а у майновій нерівності вбачав причини злочинів, водночас вважаючи рівність майна химерою. Основою його політики була філантропія, тобто добродійність, покровительство нужденним: він ініціював у 1788 р. створення «Товариства друзів чорношкірих»; вважав, що французька революція має відбуватися на користь усіх пригноблених націй, на користь негрів, так само, як і на користь білих. До речі, Бріссо одним з перших почав пропагувати ідею перерозподілу великих доходів на користь незаможних. Потрібно зауважити, що сам Бріссо був небагатою людиною, але багато хто з його однопартійців мали досить великі статки. Так, Інар був великим торговцем, Бюзо – землевласником, їх статки, як і статки жирондистських політичних діячів Петіона, Горса, Кервелегана оцінювались у 70 – 200 тис. ліврів [13, с. 131]. Тож у своїй діяльності вони виступали за скасування будь-яких обмежень на торгівлю, захищаючи інтереси великої торгівельної, промислової та фінансової буржуазії приморських міст.

У 1785 р. Бріссо написав «Листи захисника народу імператору Йосифу II», в яких викладав свою точку зору щодо форми влаштування держави. Зокрема він вважав, що краща форма правління має створити найбільш сприятливі умови для фізичного і морального існування людини, а публічна влада має затверджуватися самим суспільством. Вирішити це завдання спроможна тільки демократична республіка. Інші форми державної влади є результатом зловживання та узурпації; немає жодного короля, який насправді дбав би про благо народу. Ідеальну мету держави Бріссо вбачав у створенні оптимальних умов для реалізації прав і потреб громадян [56, с. 112-113, 118]. Отож, Бріссо значно раніше, ніж Робесп'єр чи Марат, виступав за республіку. Втім, аналіз діяльності Бріссо протягом революції свідчить, що його погляди стосовно доцільності тієї чи іншої форми урядування не були сталими: після взяття Бастилії він був демократичним прихильником конституційної монархії; з грудня 1790 р. обстоював республіку; з березня 1792 р. й до липня він не підтримував республіканську ідею; а з серпня 1792 р. він знову став республіканцем і залишався ним до останку. Принагідно зазначимо, що у

радянській історичній літературі заведено вважати, що якщо Марат стояв значно лівіше за жирондистів, то він був більшим республіканцем, ніж вони. Проте це не так: він здебільшого хотів призначення диктатора, а до 20 серпня 1792 р. взагалі не закликав до повалення монархії. Ідеалом же жирондистів була республіка талантів. Принципом жирондистів, як підкреслював Луї Блан, був чистий індивідуалізм. Вони бажали соціального ладу – добре скомбінованої системи гарантій, прагнули, щоби були створені такі форми, в яких якомога вільніше жилося б сильному та слабкому, багатому і бідняку, вченому та невігласу із збереженням, однак, різноманіття шансів, які впливають з нерівності їх природних і набутих сил; кожному надавалось право влаштовувати свою власну долю у своїй приватній сфері, хто і як вміє, а якщо б виявилось, що тягар розподілено не пропорційно силам – тим гірше для слабких [27, с. 9].

Цікавим, на нашу думку, є трактування Бріссо взаємин між особистістю і державою. Так, він писав з цього приводу: якщо держава є сукупністю людей, які складають суспільство, то неможна вимагати, щоб індивідуум збагачував її; становлячись членом суспільства, громадянин зобов'язаний поважати закони, а суспільство має піклуватися про добробут громадянина; якщо індивід робить щось понад своїх обов'язків, якщо він має таланти і дарує їх плоди іншим, то йдеться про вияв доброчесності та великодушності, а не про виконання обов'язку. Якщо ж держава – це уряд країни, то прагнення не збагачувати його є не злочином, а актом патріотизму, адже уряд сильний тільки тоді, коли пригнічує підданих, багатий лише тоді, коли грабує їх [56, с. 113]. Напередодні революції одним з основних принципів у поглядах Бріссо було протиставлення уряду суспільству. Так, у 1782 р. у своїй «Всесвітній кореспонденції», яка видавалася у вигляді листування вчених різних країн, Бріссо писав, що будь-який уряд, чи то монархічний або демократичний чи аристократичний, намагається розширити і зміцнити свою владу за рахунок суспільства. Й навіть у демократичній республіці можливі зловживання, до того ж посадові особи можуть бути зацікавлені у їх збереженні [56, с. 114]. А у «Плані дій народних депутатів у Генеральних штатів» Бріссо зауважував, що

уряд навіть у вільних країнах складається з людей, яким доручено втілювати закони, а інтереси цих людей потребують по можливості розширення їх влади і в цілому не співпадають з благом суспільства.

Інший майбутній член жирондистського уряду Етьєн Клав'єр ще у 1788 р. видав «Проспект щодо введення довічного страхування», де виклав принципи соціального страхування найманих робітників і пропонував при встановленні уряду і під його наглядом ввести довічне страхування робітників за допомогою страхування масових соціальних ризиків.

Незважаючи на те, що Бріссо був обраний від Парижа депутатом Законодавчих зборів, він очолив там угруповання жирондистів. У Законодавчих зборах жирондисти не мали більшості, тому для провадження своєї політики їм потрібні були союзники. Проте їх співпраця з робесп'єристами виявилася нетривкою: жирондистські проводирі почали пропаганду за оголошення війни Австрії, проти чого був Робесп'єр, який вважав, що спочатку потрібно придушити контрреволюцію у Франції. 20 жовтня 1791 р., коли обговорювалося питання про еміграцію, Бріссо виступив з програмною промовою, в якій, зокрема, зазначив, що у Франції тепер свобода й еміграцію дозволено. Він стверджував, що проблема не в еміграції, а у тому, що за її спинами стоять Австрія та інші держави, які змовились проти революційної Франції. Водночас, на його погляд, реальної загрози немає: англійський уряд надто переймається Індією; Росія дуже далеко; в Австрії свої труднощі тощо Тож Європі слід лише пригрозити... [93, с. 109]. Й далі продовжує свою думку, згадавши й Україну: «Безперечно, ми можемо проводити з Росією лише політичну війну з огляду на простір, що віддаляє наші країни. А щоб як слід проводити цю війну, треба підтримувати Польщу, донських козаків і Україну... Цю войовничу, колись вільну націю поневолив цар Петро. Необхідно відродити у цієї нації почуття свободи, щоб вона змогла знищити ярмо, під яким стогне, і щоб дерево свободи розцвіло в Києві» [Цит. за: 31, с. 20].

Насправді це був заклик до революційної війни проти європейських монархій, адже жирондисти розраховували на її хвилі прийти до влади. Крім

того, в інтересах великої буржуазії вони хотіли пришвидшити війну, маючи на меті захоплення нових ринків та сподіваючись відволікти війною народ від боротьби і підкорити його своєму впливу. Жирондисти хотіли виправдати свої зазіхання «таким сміливим кроком, який... відразу розладнав би наміри короля, народу та Європи. Кров народу для них означала мало, аби тільки вона послужила до вигоди їх честолюбства» [62, с. 147]. Вже 16 грудня, виступаючи в Якобінському клубі, Бріссо заявив: «Я дійшов висновку, що народ, який домогся свободи після десяти століть рабства, потребує війни. Війна потрібна для зміцнення свободи, для очищення її від вад деспотизму, позбавлення її від людей, які можуть її спотворити... За два роки Франція, намагаючись привернути заколотників у своє лоно, вичерпала усі мирні засоби, всі спроби, усі вимоги виявилися марними; заколотники неблаганні у своїй упертості, іноземні правителі непохитні в прагненні підтримувати заколотників.» [13, с. 133-136].

Однак ситуація в країні не була сприятливою для оголошення війни: армія, що розвалилася влітку 1789 р., ще не існувала як бойова сила; король втратив довіру у патріотів; влада була безсилою; повстав полк у Нансі; католики вбили патріота в Авіньйоні, а патріоти у відповідь вчинили різню реакціонерів; час від часу в країні спалахували бунти. За таких обставин пропаганда війни наводить на думку, що Бріссо та жирондисти, попри згаданих вище причин, мали на меті скомпрометувати короля і сподівались, що війна допоможе виявити зрадників, які виступлять відкрито: «Відведемо задалегідь місце зрадникам, і цим місцем буде ешафот!» - заявив М-Е. Гаде у Законодавчих зборах [13, с. 178]. Свої цілі жирондисти прикривали патріотичними революційними фразами, що сприяло налаштуванню французів на війну, тому їх заклик зустрів широкий відгук у народних масах. Людовик XVI, який після невдалої спроби втекти почувався полоненим на троні, та його оточення теж зробили вибір на користь війни, розраховуючи, що іноземні війська допоможуть їм придушити революційний рух та відновити абсолютну монархію. Тож зрештою за війну були і жирондисти, і король, і народ. Отож декретом 20 квітня 1792 р. було ухвалено оголошення

війни Австрії [12, с. 112-113].

Проте війна почалася з невдач. Важко сказати, хто був найбільш у цьому винний: жирондисти, які нав'язали її країні з напіврозваленою армією; королева, яка видала австрійцям воєнні плани; Лафайст, який ніколи не командував великими військовими об'єднаннями; Дюмур'є, на той час міністр іноземних справ, який не спромігся попередити вступ у війну Пруссії. Але загалом війна тривала 23 роки.

Воєнні негаразди посилили розбрат у французькому суспільстві. З метою відволікти увагу суспільства від невдач на фронті, жирондисти знову розпочали «полювання» на внутрішніх ворогів. 27 травня 1792 р. Законодавчі збори на пропозицію міністра Ролана ухвалили новий закон проти священників, які не присягнули конституції. Відтепер їх мали висилати в Гвіану – південноамериканську колонію Франції, яку за згубний клімат називали «сухою гільйотиною», або ув'язнювати, якщо цього вимагатимуть двадцять активних громадян [110]. А 8 червня Збори ухвалили постанову про створення під Парижем військового табору для 20 тис. людей з різних департаментів, які мали прибути до столиці для святкування річниці взяття Бастилії та яких жирондисти планували використовувати у боротьбі проти монархії. Проте король наклав вето на обидва закони, як і на два попередніх. Йдеться про наступне: Законодавчі збори за пропозицією Бріссо ухвалили закон, який загрожував конфіскацією майна тим емігрантам, які протягом двох місяців не повернуться до Франції, а також інший закон, за яким заборонялось неprisягнувшим священникам вести церковні служби, а якщо будь-який з них опинився на території, охопленій масовими заворушеннями, навіть особисто не беручи участь у них, міг отримати два роки ув'язнення. Коли Людовик XVI 19 червня офіційно повідомив про своє вето стосовно зазначених декретів і звільнення жирондистського уряду, народ сприйняв це як зраду революції. Тож 20 червня натовп кількістю у 30 тис. посунув до палацу короля, щоб домогтися повернення звільнених міністрів і затвердження декретів, а декілька жирондистів, поміж якими були Верньйо та Інар, побігли його захистити. Взагалі-то, на наш погляд, жирондисти мали

намір зміцнити свій вплив, не виходячи з кола конституційних заходів. Втім, натовп невдовзі розійшовся, нічого не досягши.

П'єр Верньйо 3 липня 1792 р. виступив з промовою, де, зокрема, вперше було порушено питання про скинення короля і висунув гасло «Вітчизна у небезпеці!», [4, с. 141-144]. На нашу думку, ця промова вплинула на подальші події, зокрема на повстання 10 серпня, результатом якого стало повалення короля та скликання Національного конвенту. А 11 липня Законодавчі збори ухвалили декрет про те, що до Національної гвардії призиваються всі чоловіки, здатні тримати в руках зброю [12, с. 114-115]. Оприлюднення декрету, як і відповідь на маніфест командувача об'єднаними військовими силами Австрії та Пруссії герцога Брауншвейзького, виданий 25 ЛИПНЯ, в якому йшлося про поновлення монархії у Франції або знищення Парижа [12, с. 113-114], викликали нову хвилю політичної активності французів. Тоді ж паризький муніципалітет почав запис волонтерів, і протягом декількох днів записали близько 15 тис парижан, а до початку серпня до столиці прибуло 6 тис федератів, з яких не менше 2 тис залишилися у Парижі для боротьби з «віроломним двором» [85, с. 177]. Та жирондисти, які, власне, і викликали таке налаштування проти короля, тепер були проти його усунення від влади й почали таємні перемовини з ним, переконуючи короля повернути міністрів-жирондистів.

Ще один цікавий факт з діяльності жирондистів у Законодавчих зборах: 2 серпня 1792 р. було видано спеціальний декрет, за яким кожному солдату та офіцеру ворожих армій, які перейшли на бік французької революції, надавались як разова допомога 50 ліврів і була обіцяна довічна пенсія 100 ліврів, а після війни – права громадянина Франції та ділянку землі [42, с. 371-372].

Тим часом вночі з 9 на 10 серпня уповноважені від низки секцій Парижа створили самозвану повстанську Комуну, яка змусила Законодавчі збори оголосити Людовіка XVI усуненим від влади та ухвалити 11 серпня закон про вибори до Національного конвенту для вироблення нової конституції. Тоді жирондисти знову почали демонструвати свій

республіканізм.

Повстання 10 серпня 1792 року покінчило з монархією, але не з двовладдям. Однак якщо раніше це було суперництво конституційної влади – між Законодавчими зборами та виконавчою владою в особі короля, то тепер йому на зміну прийшло вже не регульоване жодними законами змагання між центрами реальної сили. На уламках порушеної 10 серпня Конституції у Парижі утвердилася влада самозваної Комуні, яка вважала себе обраною безпосередньо самим народом. Причому остання, спираючись на збройну силу, не обмежувалася управлінням тільки столицею, а вельми активно втручалася в юрисдикцію ще нещодавно майже всемогутніх Законодавчих зборів, не рахуючись з ними, зокрема самовільно здійснюючи арешти тих, кого комітет нагляду Комуні вважав підозрілими, закриваючи газети та роблячи набір в армію. П. Кропоткін з цього приводу писав, що самих народних повстань замало, щоби здійснити революцію: потрібно, щоби ці повстання залишили в існуючих закладах щось нове, що надало б можливість виробитися і закріпитися новим формам життя. Поміж нових закладів він виокремлював Комуну не лише як опору народного руху, політичної активності та ініціативи мас під час революції, але й як прообраз громадського самоврядування в майбутньому [60, с. 141]. Отже, Комуна була організацією нового порядку і не мала наміру обмежити свою діяльність вузьким колом муніципальних повноважень, а вважала, що повинна діяти в ім'я усієї революційної Франції.

Як нам видається, жирондисти тепер вже щиро бажали республіки, але разом з тим усвідомлювали, що заснувати й зміцнити її вельми важко: на новому витку революції були покликані до управління державою групи людей, які не мали ні освіти, ні чеснот, необхідних для республіканського управління та зачіпали надто багато інтересів. З осені 1792 р. метою жирондистів стало встановлення порядку, заснованого на повазі законів, посадових осіб, власності, особистої безпеки.

2.2. Позиція жирондистів у Конвенті.

У виборах до нового законодавчого органу – Національного Конвенту – взяли участь усі чоловіки, які досягли 21 року і не були наймитами. Таким чином, було ліквідовано поділ громадян на активних і пасивних. Однак це мало позначилося на його соціальному складі: як і у попередніх Зборах, найбільше було серед депутатів юристів, службовців і людей вільних професій – понад 500, причому багато депутатів цієї групи мали земельну чи іншу власність. Загалом було обрано 749 депутатів, з яких 165 мандатів належали жирондистам. Слід наголосити, що на виборах до Конвенту жирондисти зазнали разючої поразки в Парижі, зате здобули великий успіх у департаментах південно-західної Франції. За них проголосували ті групи буржуазії, які, з одного боку, прагнули республіки та хотіли закріпити вже завойовані досягнення революції, а з іншого – уникнути подальшого її поглиблення й не допустити зазіхань на власність, на свободу торгівлі та прибутку.

21 вересня, тобто наступного дня після початку роботи, Конвент ухвалив декрет про знищення королівської влади, а 22 вересня проголосив Францію республікою [7, с. 16]. Оскільки саме Конвент мав виробити нову конституцію, то для нього не існувало жодного основного закону, який би визначав його діяльність. За таких умов боротьба партій, тобто суспільно-політичних течій, повинна була стати вельми запеклою. У зверненні Бріссо «До усіх республіканців Франції», надрукованому в жовтні 1792 р., зазначалося: «Дезорганізаторами є ті, хто хоче все зрівняти, власність, достаток, ціни на продукти, різні послуги, які робляться для суспільства, тощо; хто хоче, щоби робітник отримував стільки ж, як і законодавець... Три революції були необхідні для врятування Франції: перша скинула деспотизм, друга знищила королівську владу, третя повинна вбити анархію, й саме цій останній революції я, починаючи з 11 серпня, присвячую перо та усі свої зусилля» [85, с. 202, 210-211]. Ця нова установка суспільно-політичної течії жирондистів, порівняно з їх позицією в Законодавчих зборах, була різким поворотом вправо.

Отже, у Конвенті, куди не було обрано монархістів, жирондисти у 1792–

1793 рр. стали найбільшою політичною групою та представляли ті кола торговельно-промислової й землевласницької буржуазії, яка тоді вже могла диктувати свої економічні та політичні проекти державі. Намагаючись утвердити свою волю, жирондисти обирали головами Конвенту своїх однопартійців: 7 березня – Жансонне, 21 березня – Жана де Брі, 4 квітня – Дельмаса, 18 квітня – Ласурса, 2 травня – Буайє-Фольфреда, 16 травня – Інара [49, с. 403], а головною їх опорою поза стінами Конвенту були провінції. Тож боротьба між жирондистами і монтаньярами була почасти боротьбою за переважання між департаментами і Парижем. Жан Жорес вважав, що великим злочином Жиронди було те, що вона намагалась протиставити департаменти Парижу; якщо б вона від самого початку не порушувала революційної єдності Конвенту, якщо б делегати усієї Франції могли по-братерськи обговорювати справи, то революція мала б значно ширшу базу і революційний уряд не був би змушений із занепокоєнням слідувати за найменшими рухами народу Парижа [50, с. 383]. Вважаючи, що з проголошенням республіки революція своє завдання виконала, жирондисти виступали за суворе дотримання правових норм.

Тож майже відразу після відкриття Конвенту, жирондисти почали шукати винних у вересневих вбивствах, звинувачуючи з його трибуни монтаньярів. Йдеться про те, що 2-3 вересня в Парижі поширилися чутки про підхід ворожих військ до Парижа і про змову у в'язницях контрреволюціонерів, які планують вийти звідти та вчинити бійню в Парижі. Тому перш ніж йти на ворога, потрібно перебити усіх їх. Тож ошаленілі юрби народу кинулись до в'язниць і перебили понад 1 300 ув'язнених, серед яких було чимало випадкових людей. Слідом за Парижем такі самі масові розправи прокотилися й іншими містами [110]. Різанина розгорталася за відвертого потурання Комуни. І тепер, побачивши у Конвенті поміж депутатів-монтаньярів колишніх членів бунтівної Паризької комуни, жирондисти почали звинувачувати паризьких депутатів в участі у вбивствах, хоча насправді дуже незначна їх кількість була скомпрометована. Нам видається, що у цих подіях винний передусім Марат, який вже давно закликав перебити

якогого більше ворогів народу. Наприклад, ще у грудні 1790 р. він писав: «Перебийте без усілякої пощади усіх депутатів Національних зборів – попів і прибічників міністерства, усіх відомих поплічників деспотизму... Шість місяців тому п'ятсот, шістсот голів було б досить для того, щоби відвернути вас від безодні. Тепер, коли ви нерозумно дозволили вашим ворогам складати змови і накопичувати свої сили, можливо, потрібно буде відрубати від п'яти до шести тисяч голів; але якщо б навіть довелося відрубати двадцять тисяч, не можна коливатися жодної хвилини» [6, с. 67-68]. Та те, що вчинила народна стихія, приголомшило навіть його. Воістину, як сказав поет, «нам не дано передбачити, як наше слово відгукнеться». Й під враженням вересневих подій він почав підкреслювати необхідність «організованого терору». І тільки у квітні 1793 р., після чергового заклику Марата до масових страт, жирондисти спроміглися відправити його під Революційний трибунал. Проте жирондисти прорахувались: Революційний трибунал перебував під впливом Комуни, де Марат був популярним, його було виправдано. Так Жиронда своїми руками ліквідувала принцип недоторканності депутата, більше того – створила прецедент суду над депутатом. Незабаром цей прецедент позначиться на долі самих жирондистів: 2 червня на вимогу повсталих парижан 22 лідери жирондистів були заарештовані [93, с. 183]. Виправдання Марата проілюстровало Конвенту його залежність, а жирондистам їх безсилля.

Тим часом потрібно було вирішувати долю скинутого короля. 6 листопада жирондист від імені створеної для цього комісії зробив доповідь, з якої випливало, що короля потрібно судити. Проте жирондистська більшість відхилила доповідь комісії, й почалася дискусія, яка тривала до 31 грудня, коли було вирішено, що короля потрібно суди й судитиме його Конвент. Жирондисти хотіли врятувати короля, а монтаньари – стратити. Вишукуючи способи врятувати йому життя, Бріссо акцентував увагу на тих негативних зовнішньополітичних наслідках, які може спричинити Франції можлива страта короля, а Верньйо закликав винести рішення про долю [Людовика XVI](#) на всенародне обговорення. З огляду на поширену в суспільстві повагу до

монархії, адже іншого державного устрою французи до того просто не знали, такий крок міг би врятувати королю життя. Проте пропозиції жирондистів були відхилені, і 17 січня Верньйо зі скорботою оголосив, що з перевагою в один голос було ухвалено рішення про страту короля. Невдовзі після страти короля монтаньяр Барер, майбутній член Комітету громадського порятунку, заявив, що у Конвенті є дві партії: одна вважає, що революція закінчена, а інша (маючи на увазі монтаньярів), що багато чого потрібно ще зробити [93, с. 142]. Тож зрозуміло, що монтаньяри більш послідовна революційна течія, а жирондисти тепер вже партія поміркована. День страти короля назавжди поділив Конвент на тих, хто голосував за страту, і тих, хто голосував проти.

Необхідно сказати, що жирондисти майже ніколи не голосували в Конвенті одностайно – навіть з такого доленосного питання, як страта короля. Їм, як нам видається, не вистачало згуртованості: їх швидше об'єднували дружні почуття та взаємини, приблизно спільні погляди і боротьба з монтаньярами. Жирондистів у Конвенті було більше, ніж монтаньярів, і «болого» (близько п'ятисот депутатів, які формально не належали до жодного угруповання і становили нестійку масу), як правило, голосувало з ними, однак у вирішальні моменти вони завжди програвали: їм не вдалося врятувати короля, як і не вдалося заарештувати Марата. На нашу думку, це відбувалося тому, що проти них були Париж і Комуна.

Погляди жирондистів на подальший розвиток Франції добре висвітлено у проекті конституції, в якому містилася «Декларація природних, громадянських і політичних прав людини» і в розробку якого найбільший внесок зробили член французької Академії наук Кондорсе, а також Верньйо та Бріссо. Жирондисти 15 лютого 1793 р. подали Конвенту цей проект, де, зокрема, проголошувалися свобода, рівність, безпека, право власності, соціальна гарантія цих прав та опір пригнобленню; свобода друку і культів; право на освіту, соціальне забезпечення тощо. У проекті проголошувалася єдність і неподільність республіки, встановлювалися однакові для усієї держави кодекси цивільних і кримінальних законів. Ані законодавча, ані виконавча влада не могла брати на себе повноваження судової. Скасовувалася

смертна кара за всі злочини приватного характеру. У кримінальних справах громадян могли судити лише суди присяжних, суддів мав обирати народ. Проти членів Конвенту ніколи не може розпочатися слідство, звинувачення або віддання до суду за висловленні чи написані ними думки під час виконання своїх обов'язків [7, с. 418-440]. Обстоюючи інтереси буржуазії, жирондисти внесли до проекту пункти, де зазначалося, що не може бути встановлено жодного податку, який завдає збитків вільному розпорядженню приватною власністю, розвитку промисловості та торгівлі, обігу капіталів. Конвент у сфері продовольства не повинен вживати заходів впливу та обмежувати обіг продуктів у країні, зазіхання на торгівлю має бути караним. Однак якобінці домоглися того, що проект було відхилено. Проект жирондистської конституції доводить, що її автори були прихильниками буржуазної республіки, тобто республіки для багатих, для інтелектуальної еліти, й у такій республіці майнова рівність виключалась.

Тим часом погіршилося становище на фронтах. Усього за кілька тижнів Франція втратила більшу частину досягнень, здобутих восени 1792 р. Масовий відтік добровольців із лав армії призвів разом із втратами та дезертирством до її скорочення напередодні весняної кампанії майже вдвічі. Тож 9 березня 1793 р. Конвент делегував 82 депутати для набору в армію 300 тис людей, 9 квітня він командировав по три представники до кожної з 11 армій республіки з необмеженими повноваженнями, а 30 квітня новим декретом ще більше посилив владу командированих. Вони мали право віддавати накази адміністративним властям, усім цивільним і військовим службовцям; усі їх постанови повинні були обов'язково виконуватися [7, с. 50-55]. Отож місії народних представників були запроваджені Конвентом при усіх арміях і майже при усіх департаментах, чим досягалася велика централізованість урядової влади. Жирондисти почали розуміти, якої помилки вони припустилися, надавши самим монтаньярам можливість направляти в місії своїх людей. Адже вони втратили можливість об'єднати навколо себе сили департаментів, а комісари-монтаньяри, розсіяні по провінціях, мали змогу завадити загальній мобілізації проти Парижа, тоді як

у самому Парижі більшість секцій були відвойовані санкюлотами.

Становище жирондистів ускладнювалось ще й у зв'язку зі зрадою їх ставленика, головнокомандувача Дюмур'є [15, с. 95-105], який 23 березня вступив у таємні перемовини з генералом імперської армії Кобургом. Дюмур'є повідомив йому, що хоче повернути армію проти Конвенту і відновити монархію та наказав своїм військам здати ворогу кілька міст. 30 березня до Дюмур'є прибули чотири комісари Конвенту і військовий міністр, які привезли наказ про звільнення його з посади та арешт. Проте Дюмур'є заявив, що вважає Конвент тираном з 745 головами, а республіку порожнім звуком, і має намір поновити королівську владу на підставах конституції 1791 р. [82, с. 141], та сам заарештував усіх п'ятьох і передав австрійцям, а опісля спробував підняти армію проти революційного уряду. Коли ж солдати та офіцери не підтримали його, Дюмур'є разом зі своїм найближчим оточенням втік до австрійців.

Зрада Дюмур'є та його зв'язок з жирондистами наштовхувало народ на думку про існування змови. «Повсюдно говорять, - свідчила 5-6 квітня поліція, - що зрадник Дюмур'є не міг виробити свого контрреволюційного плану без таємної змови з частиною Конвенту» [37, с. 33]. Звістка про зраду Дюмур'є пролунала сигналом до початку вирішального етапу боротьби між жирондистами та монтаньярами. Жирондисти і монтаньяри почали звинувачувати один одного у потуранні зраднику. Монтаньярам це вдалось краще, і вони змогли дещо послабити позиції жирондистів. Тому, коли 6 квітня 1793 р. Конвент з ініціативи Барера заснував, попри спротив жирондистів, Комітет громадського порятунку, орган управління зовнішньою та внутрішньою політикою в надзвичайній ситуації, що склалася, до його складу не потрапив жодний жирондист. Це був відчутний удар для жирондистів. До того ж почався широкий антижирондистський рух паризьких секцій. Зокрема 8 квітня у петиції Конвенту одна з секцій звинуватила жирондистів у причетності до змови Дюмур'є, у тому, що вони перешкоджають обговоренню у Конвенті питань оборони, зводять наклепи на народні товариства, що дотепер немає декрету проти скупників предметів

першої необхідності, й поставила вимогу, щоби монтаньяри покінчили з жирондистами, залучивши силу закону.

Своєю чергою, за пропозицією жирондистів у другій половині травня Конвент утворив Комісію дванадцяти для відновлення порядку та розслідування дій Комуни, спрямованих проти громадського спокою, зокрема стосовно повстання, що готувалося в Парижі. Так, 24 травня Комісія дванадцяти ухвалила рішення про арешт журналіста, заступника прокурора Комуни Жака Рене Ебера за його заклики, що містилися в його газеті «Татусь Дюшен» і підбурювали народ. Однак Комуна висловила Конвенту протест, вимагаючи звільнення Ебера, а також парижани вимагали ліквідації Комісії дванадцяти. Знаючи про свою популярність у провінції, жирондисти навіть хотіли перенести засідання Конвенту в інше місто, щоби позбавитися тиску Паризької комуни. А Інар, тогочасний президент Конвенту, заявив, що якщо парижани загрожуватимуть народному представництву, то «нащадки будуть шукати на берегах Сени те місце, де колись стояв Париж» [Цит. за: 93, с. 151]. За словами Інара не стояла реальна сила. До того ж його слова про загибель Парижа внаслідок жирондистської помсти, викликали занепокоєння та страх навіть у тієї частини буржуазії, яка була налаштована співчутливо до Жиронди.

Та повстання в Парижі все-таки відбулося 31 травня – і Конвент змушений був погодитися на ліквідацію Комісії дванадцяти. Можливо, цього разу цим би усе й закінчилося, якби не підбурювання Марата і Комуни. Тож 2 червня парижани знову прийшли до Конвенту, вимагаючи вже виключити з його складу 22 найвпливовіших жирондистів. А коли Конвент відмовився це зробити, на нього навели гармати. Врешті-решт більшістю голосів зазначені жирондисти були виключені та поміщені під домашній арешт. З цього приводу Лантен, товариш Ролана, писав: «Наші пристрасті, наш розбрат викопали прірву під нашими ногами. Туди повинні впасти двадцять два оголошені винними члени» [64, 184]. На думку Ж. Жореса, якщо б у жирондистів було гасло, чітке, живе, дієве, дійсно революційне і національне, й вони кинули його в ці натовпи, то вони так само могли взяти гору, як

монтаньяри [49, 640].

Щодо соціально-економічної позиції жирондистів у Конвенті, то оскільки вона тісно перепліталася з їх урядової політикою, ми розглядатимемо її в наступному підрозділі.

Таким чином, у результаті повстання 31 травня-2 червня жирондисти були вигнані з Конвенту. Вони програли боротьбу і за Якобінський клуб, тож змушені були залишити його, а отже, вони поступилися монтаньярам потужним засобом впливу на громадську думку. Не виправдалися і надії жирондистів на перевибори Комуни Парижа, що відбулися в жовтні і листопаді. Її новий склад за своїм радикалізмом практично не поступався попередньому. Жирондисти перестали керувати революцією, яка сама почала домінувати над ними.

2.3. Урядова тактика жирондистів.

Після відставки міністрів-фельянів король, за порадою Бріссо, призначив на міністерські посади його друзів. Бріссо, більш досвідчений в політиці, ніж молоді оратори-жирондисти, не визнавав революції без уряду. Він вважав, що анархія не менш згубна для свободи, ніж монархія. Оскільки за конституцією король не міг призначати на міністерські посади депутатів Національних зборів, тому ані Бріссо, ані інші жирондистські лідери не могли посісти міністерські крісла. Тож міністрами у березні 1792 р. стали односторонні Бріссо, а саме: підполковник Жозеф Серван (військовий міністр), літній женецький емігрант, банкір Етьєн Клав'єр (міністр фінансів), досвідчений економіст, який раніше служив інспектором мануфактур у Ліоні, Жан Марі Ролан (міністр внутрішніх справ) і Шарль Франсуа Дюмур'є (міністр іноземних справ). Бріссо залишаючись з ними біля влади, але якби «у напівсвітлі», мав на меті, перебуваючи поза запропонованим ним міністерством, дізнаватись про громадську думку через другорядних однопартійців, якими можна було б пожертвувати в разі необхідності.

Таким чином, тактика Бріссо щодо уряду була такою: самому з головними проводирями жирондистів залишатися в резерві почасти для

підтримки, почасти скинення перехідного міністерства, в разі якби нація зажадала вжити більш рішучих заходів. Лідери жирондистів були готові як скеровувати владу, так і усунути її. Як зауважує Ламартин, вони були повелителями, але без відповідальності [47, с. 290]. Не будучи членами Кабінету міністрів, жирондистські лідери залишались популярними та зберігали у Законодавчих зборах і в Клубі якобінців могутні голоси, які були б не так чутні, як у міністерстві. Ця популярність була їм необхідна для боротьби проти Робесп'єра, який міг очолити громадську думку, адже він один зрівноважував їх вплив у якобінців. Вони перемогли його у питанні про війну, проте це не вплинуло на його популярність в очах народу. Тому жирондисти воліли посісти у Законодавчих зборах становище між Робесп'єром і урядом. Тож жирондистські проводирі на посади міністрів намагалися поставити людей незначних, але пов'язаних з їх партією, яких можна було б самовільно спрямувати проти короля чи проти якобінців. На нашу думку, жирондисти помилилися у виборі осіб на міністерські посади лише в Дюмур'є.

Отже, призначення цих міністрів відбувалося цілковито під впливом жирондистів, ба більше – Бріссо, Верньйо, Гаде були присутніми на міністерських нарадах. Зауважимо, що цей уряд не був суцільно жирондистським, проте провідну роль у ньому відігравали саме жирондисти. Утворення такого міністерства означало прихід у вищій ешелон влади представників нових груп буржуазії, вплив яких посунув вплив верхівки буржуазії старого порядку. Пануючи у половині міністерською ради за посередництвом своїх міністрів, керманічі жирондистів поклали на них відповідальність, а тим часом якобінці почали вимагати у них звіт про діяльність міністерства, яке перебувало в їх руках і мало їхнє ім'я. Та ставленики жирондистів на міністерських посадах перебувала недовго, оскільки Людовик XVI вже у червні відправив це міністерство у відставку.

Центром жирондистської політики була дружина міністра внутрішніх справ Манон Ролан. З цього приводу Дантон говорив: «Якщо ви схочете знову запросити Ролана до міністерства, то запросіть і його дружину,

оскільки увесь світ знає, що Ролан був не самотній у своєму департаменті» [Цит. за: 95, с. 130]. Та й вона сама у своїх мемуарах зізнавалася, що в обох міністерствах свого чоловіка була його співробітницею: «Я зовсім не втручалася в адміністрацію, але коли йшлося про який-небудь циркуляр, інструкцію чи про редакцію важливого документа, ми зазвичай радилися про нього; потім, перенявши його ідеями та натхнена моїми власними, я бралась за перо...» [79, с. 267]. Втім, сам Ролан був тямущим і чесним чиновником. Ф-О. Мін'є характеризує подружжя Роланів, зазначає, що Ролан любив свободу і був здатен безкорисливо присвятити їй життя або загинути за неї без марнославства і жалю; «ця людина заслуговувала того, щоби народитися в республіці, але під час революції він був не на своєму місці та мало здатен був витримати боротьбу партій. За усієї своєї працелюбності, діяльності, освіти, він був би малопомітним без своєї дружини... Вона спонукала до діяльності тих, хто був здатен діяти, і посилає на трибуну тих, кого знала як людей красномовних» [74, с. 113]. Характерно, що навіть перед тим як накласти на себе руки через звістку про страту дружини, він пришилив до свого тіла звіт про свою роботу як міністра.

На відміну від Ролана, Дюмур'є вирізнявся відсутністю переконань: до 1789 р. він – царедворець, в Установчих зборах – конституціоналіст, у Законодавчих зборах – жирондист, під час республіки – якобінець, тобто він пристосовувався до обставин. При цьому Дюмур'є був людиною енергійною, заповзятою та практичною.

Щодо Ж. Сервана, то його заслугою на посаді міністра, на наш погляд, було те, що саме він домігся розпуску королівської гвардії та швейцарських полків, які були лояльними до короля, а також своїм декретом скасував у французькій армії тілесні покарання.

Після повалення монархії у серпні 1792 р. жирондисти вдруге прийшли до влади в уряді. Законодавчі збори, чинячи опір претензіям Комуни привласнити собі фактично диктаторські повноваження, як протизвагу їй призначили Виконавчу раду, тобто новий уряд, куди увійшли ті самі міністри,

яких король 13 червня відправив у відставку. Серед них не було лише Дюмур'є, який очолив Північну армію замість усунутого з цієї посади Лафайєта. Крім колишніх міністрів, в уряді з'явилися й нові люди. Так, математик Монж, рекомендований Кондорсе, був призначений морським міністром; товариш Бріссо журналіст Лебрен – міністром іноземних справ; а керувати юстицією поставили колишнього адвоката, члена Клубу кордельєрів Жоржа Дантона, який був вже знаний як блискучий оратор і чудовий організатор, що вмів підкоряти собі людей, на якого Бріссо і Кондорсе розраховували як на людину, здатну утримувати повстання в певних межах. Фактично ж Дантон опікувався відразу трьома міністерствами – юстицією, військовими та іноземними справами.

Поміж цих міністрів, вважаємо, найбільш визначною, колоритною та суперечливою особистістю був Дантон. Він взяв найактивнішу участь у діяльності уряду та сприяв вжиттю низки важливих соціально-політичних заходів. У важкі часи для країни він часто брав на себе відповідальність і ніс її тягар. Навіть перебуваючи у жирондистському міністерстві, Дантон закликав комісарів, відправлених у місії, вимагати у багатих «жалюгідних боягузів» кошти для захисту республіки, адже у народу є тільки кров, яку він проливає [34, с. 130]. У його патріотизмі була своя логіка: будучи представником нових власників, він добре розумів, що краще пожертвувати частиною доходів, аніж у разі перемоги інтервентів та аристократії втратити не лише майно, але й життя. Вірогідно, він був єдиним державним діячем у виконавчій владі. Гавернер Морріс, повноважний посланник Сполучених Штатів у Франції в 1789-1793 рр., у листі до секретаря Е. Рендольфа писав: «Дантон завжди вважав (і це було його великим нещастям), що система народного правління у Франції абсурдна; що натовп надто неосвічений, надто непостійний, надто зіпсований, щоби утворити адміністрацію, засновану на законності; що натовпу, який звик підкорятися, потрібен володар...» [Цит. за: 50, с. 338]. Разом з тим Дантон встановив зв'язки з Комуною та співпрацював з нею, розуміючи її значення та силу. Й коли Комуна наприкінці серпня ухвалила обшуки у підозрюваних (на нашу думку, часто-густо

безпідставних), Дантон її підтримував.

Та потрібно підкреслити, що Конвент ухвалив рішення, за яким міністри не повинні бути членами Конвенту. Тому Ролан і Дантон мали відмовитися або від депутатського мандату, або від міністерської посади. Ролан відмовився від депутатства, а Дантон – від міністерства. Однак без Дантона міністерство поступово почало втрачати авторитет. Ще сильніше зменшився його вплив після того, як у квітні 1793 р. Конвент започаткував поряд з іншими своїми комітетами Комітет громадського порядку.

А Ролан продовжив свою міністерську діяльність. У листі до Конвенту він писав, що будь-яке втручання уряду в будь-яку галузь торгівлі або виробництво завжди завдавало великих збитків; втручання держави у справи приватних осіб, встановлюючи регламенти щодо питань про форми і способи розпорядження власністю чи змінюючи їх на власний розсуд завжди заважало розвитку індустрії та роздувало ціни. Питання про продовольство більш, ніж будь-яке належить до цієї категорії, оскільки воно стосується предметів першої необхідності та хвилює велику кількість людей. Єдине, що може зробити Конвент у сфері продовольства, це ухвалити, що він не повинен вживати жодних заходів впливу, що він скасовує всі обмеження та оголошує цілковиту свободу обігу продуктів; що він не визначає способу свого впливу, але принаймні зазначає, що покарає кожного, хто зазіхатиме на свободу торгівлі [7, с. 154-157]. Якщо звернутися до проекту жирондистської конституції, що наводився в попередньому підрозділі, то можна побачити, що ці пропозиції Ролана увійшли туди.

З приходом до влади жиронди опиралися не тільки будь-яким заходам, здатним збільшити політичну вагу нижчих верств народу, але й бул проти усякого соціально-економічного законопроекту, який міг би поліпшити життя незаможного населення. Зокрема, вони не погодилися з пропозицією Парижа надати йому субсидію для закупки борошна та сприяти зниженню цін на хліб; звільненню нижчих категорій доходів від оподаткування; встановленню максимальних цін на хліб; введенню кримінального покарання за спекуляцію продовольчими продуктами; за скупку хліба з метою спекуляції

тощо. В усіх таких законопроектах жирондисти вбачали заходи, спрямовані виключно на те, щоби за рахунок «добрих громадян» утримувати бунтарські незаможні маси. Усі вимоги і прохання такого гатунку жирондисти відхиляли й відправляли в департаменти своїх емісарів для наведення ринкового порядку, який порушувався бунтами голодуючих, та закликати народ до спокою.

Жирондисти ухвалили низку декретів соціально-економічного характеру, як-от: скасування серпневих декретів про порядок розпродажу емігрантських земель, які значно допомагали бідним верствам мешканців сіл; декрет про продаж національного майна, спрямований проти бідного та середнього селянства, яким заборонялось об'єднання селян для купівлі земельних ділянок з фонду національного майна з метою потім розділити їх між собою тощо. Взагалі, коли жирондисти панували в уряді, їх не надто хвилювало становище селянства. Здебільшого вони розглядали селянство крізь призму мешканця тогочасного великого торговельного та промислового міста і вважали, що забезпечити свободу торгівлі та збут виробів французької промисловості всередині країни та за кордоном значно важливіше, ніж врегульовувати аграрне питання. Так само жирондисти у ситуації гострої економічної кризи не змогли запропонувати ефективного засобу для покращання життя міської бідноти. Вони вперто опирались усім надзвичайним заходам, яких вимагало становище. Тож можна констатувати, що соціально-економічна політика жирондистів була не на користь народу, а отже її можна визначити як антинародну.

Депутат Конвенту, монтаньяр Левассьєр у своїх мемуарах писав: «Так, жирондисти перешкоджали діяльності революційного уряду; так, вони ставили під загрозу справи Франції, відмовляючись об'єднати свої сили з нашими проти аристократії та озброєної Європи; так, вони залишались друзями Дюмур'є до того моменту, коли цей військовонаачальник підняв відкритий заколот; так, вони постійно провокували громадянську війну, закликаючи департаменти на помсту народу Парижа. Але тоді більшість з нас... бачили у цій нерозумній поведінці докази безсумнівної зради. Тепер:

немала кількість наших супротивників постраждала за свободу, багато хто з них виявив прекрасні риси характеру. Так що я повинен бачити лише помилки там, де тоді я вбачав злочини» [49, с. 713].

Звісно, жирондисти брали неабияку участь у перемозі революції, чию силу вони деякий час представляли, перш ніж не стали для неї перешкодою. До зради Дюмур'є саме жирондисти були на чолі революційного руху. Їм належала ініціатива проголошення республіки. Через міністерство внутрішніх справ і пресу вони справляли неабиякий вплив на формування суспільної думки. Навіть у Комуні у них були свої прихильники. Мер Парижа Петіон, як і його наступник Шамбон, були жирондистами. Характеризуючи діяльність жирондистів, Ламартин зазначав, що у жирондистів було три провини: перша полягала в тому, що у них не вистачило сміливості обстоювати свої переконання і вони не проголосили республіку при відкритті Законодавчих зборів»; друга, що вони знехтували конституцію 1791 р., якій вони присягали, спонукавши таким чином народну владу діяти як партію, чим сприяли страту короля і змусили революцію вжити жорстокі заходи. У них було три чесноти, які спокутували багато чого: вони обожнювали свободу; вони заснували республіку; нарешті вони вмерли за те, що відмовили народу в пролитті крові [64, с. 327].

Таким чином, на початку революції жирондисти, які ще не сформувалися як суспільно-політична течія, перебували в Якобінському клубі й виступали з іншими революційними угрупованнями проти абсолютизму. З осені 1791 р. почалося їх відокремлення від лівого крила якобінців через виступ жирондистів за оголошення негайної війни з європейським монархіями. Політика жирондистів була спрямована на вирішення таких проблем: усунення феодальних пережитків, розвиток ринку, забезпечення прав і свобод буржуазії, розвиток підприємництва. Згодом вони почали робити спроби загальмувати подальший розвиток революції, що призвело до конфлікту з більш радикальнішими угрупованнями та до виключенню з Якобінського клубу. Зрештою жирондисти та їх прихильники стали на заваді об'єктивному ходу революції, через що їх авторитет і панування були значно

підірвані як серед народу, так і в очах інших учасників Конвенту.

РОЗДІЛ 3
ЯКОБІНЦІ ТА МОНТАНЬЯРИ

Після усунення жирондистів від влади вона перейшла до яacobіncів. Однак ця течія не була однорідною за своїми політичними і соціально-економічними уподобаннями. Серед яacobіncів вирізнялось угруповання монтаньярів. На думку російської дослідниці О. О. Смысловой, з осені 1792 р. слова «яacobінець» і «монтаньяр» стали синонімами [107].

2 червня 1793 р. жирондистів було заарештовано, а коли тривалий час суд не знайшов серйозних доказів їх провини, Ебер 28 жовтня на засіданні Яacobіncького клубу запропонував закінчити суд протягом доби: звільнити Револуційний трибунал від формальностей, які заважають переконанню; ухвалити закон, який дозволив би присяжним заявляти, що вони достатньо ознайомилися зі справою [93, с. 191]. На початку зими 1794 р., після страти жирондистів, на місці єдиної течії монтаньярів утворилося кілька ворогуючих між собою фракцій. І це не дивно, адже монтаньярів об'єднувала головним чином опозиція до правлячих жирондистів.

За словами української дослідниці С. В. Глухової, із стратою жирондистів закінчився «романтичний» період революції [100]. З цим твердженням важко погодитися, оскільки, як нам ввижається, у правлінні жирондистів було замало романтики. Чого вартує теза жирондиста Інара про знищення Парижа, про що йшлося у попередньому розділі, або ж його вислів з трибуни Конвенту: «Скажіть міністрам, що під словом відповідальність ми розуміємо смерть» [Цит. за: 79, с. 272]. На нашу думку, не маючи досвіду парламентської боротьби, французьким революціонерам важко було усвідомити, що якщо міністр не задовольняє Конвент, його варто відправляти у відставку, а не на гільйотину. Тож вони бачили єдиний спосіб усунути небажане міністерство, той, про який говорив Інар.

3.1. Еволюція поглядів яacobіncів відповідно до викликів революції

Найбільш впливовими людьми серед монтаньярів були Робесп'єр,

Марат і Дантон. Вони, не обмежуючись виступами у Конвенті, розвивали свої ідеї в Якобінському клубі та у пресі.

У березні 1789 р. спільними зборами вибірників третього стану провінції Артуа адвоката Максиміліана Робесп'єра було обрано депутатом до Генеральних штатів і доручено скласти наказ від виборчого округу. Наказ, який склав Робесп'єр, становив програму, з якою він мав виступити і містив такі пункти: надати можливість для усіх громадян обіймати будь-які державні посади; гарантії особистої недоторканності; цілковита свобода друку; віротерпимість; пропорційне розподілення податків; усунення усіх привілеїв і зловживань; відповідальність агентів уряду; обмеження прав виконавчої влади [68, с. 38]. Це були продумані теоретичні принципи, які Робесп'єр мав намір втілювати у життя.

Потрібно зауважити, що, виступаючи на одному із засідань Генеральних штатів, Робесп'єр першим запропонував назвати їх Національними зборами. Він також був одним з авторів тексту відомої клятви не розходитися допоки не ухвлять закони, які б обмежували свавілля абсолютизму. Й був прикро вражений тим, що виявився непомітним поміж славетних ораторів Мірабо, Сіейса, Байї, Барнава. На нього вперше звернули увагу як на захисника свободи, коли 20 липня 1789 р. Робесп'єр виступив із запальною промовою проти проекту лідера ліберального дворянства Лаллі-Толлендаля, в якому пропонувалося встановити жорстку кару для бунтівників [68, с. 48-49]. А згодом, заперечуючи прибічникам абсолютного вето короля, Робесп'єр заявив, що, вважаючи ніби одна людина може чинити опір закону, який виражає загальну волю, доходиш висновку, що воля одного вища за волю усіх. З цього випливає, що народ – ніщо, а одна людина – усе. А надаючи право зупиняти закони носію виконавчої влади, дають змогу зв'язати волю нації тому, хто зобов'язаний її виконувати, і доводив, що не бачить суттєвої різниці між абсолютним і призупиняючим вето короля, тому відхиляє і те, і інше. [68, с. 50]. Однак тоді Національні збори не визнали аргументів Робесп'єра, і перемогла пропозиція лідера конституційних монархістів Антуана Барнава, за якою королю надавалося право

призупиняючого вето. До речі, Мірабо, який не любив Робесп'єра, тоді сказав: «Він далеко піде, тому що вірить усьому, що говорить» [Цит. за: 68, с. 50]. Його слова виявилися пророчими.

Робесп'єр наголошував, що самодержавство народу, про яке йдеться в Декларації прав, - порожня формула, коли більшість цього народу виявляється позбавленим політичних прав, які якраз нерозривно пов'язані з народовладдям [68, с. 65]. Робесп'єр прагнув усунути крайнощі майнової нерівності та знищити злидні. Так, в Установчих зборах 5 квітня 1791 р. він говорив, що законодавці нічого не зробили для свободи, якщо закони не спрямовані на те, щоби за допомогою м'яких та ефективних засобів зменшити крайню нерівність майна [85, с. 103]. Проте на той час його пропозиції не йшли далі за обкладання податками відповідно до статків, за рівний поділ майна між нащадками та інші аналогічні заходи. Щодо популярної серед санкюлотів ідеї зрівняння власності, то Робесп'єр вважав її химерною. У квітні 1792 р. він писав: «Ми хотіли рівності у правах, оскільки без неї немає ані свободи, ані суспільного щастя. Коли ж суспільство виконає свій обов'язок забезпечити своїх членів необхідним для них продовольством шляхом праці, не зіпсовані розкішшю громадяни не будуть прагнути багатства» [85, с. 104]. Тобто Робесп'єр вважав, що неможливі можуть вимагати від суспільства тільки надання їм роботи і засобів прохарчування, але не надання власності.

Таким чином, соціальна програма Робесп'єра передбачала обмеження, що накладалися на багатих, а також вжиття заходів для покращання становища незаможних, однак наділення незаможних власністю вона виключала. Фактично Робесп'єр визнавав за незаможними тільки право вимагати від суспільства забезпечення працею за наймом, дешевого продовольства, допомоги хворим і літнім людям.

Робесп'єр наполягав, що в Національній гвардії солдат повинен зіллятися з громадянином, а це можливо тільки за умови, коли Національна гвардія будуватиметься на найширших демократичних засадах, якщо вона матиме всенародний характер [68, с. 66]. «В країні дворянство знищено,

проте воно залишилося в армії... Ви замінили всі публічні посади згідно з принципом свободи і рівності, та водночас ви зберігаєте озброєних посадових осіб, створених деспотизмом». При обговоренні морського статуту Робесп'єр домагався, щоби за однакові злочини матроси і офіцери несли однакові покарання та наполягав, щоби військові суди формувалися не тільки з офіцерів, а обиралися з командного та рядового складу [68, с. 67]. Про своєчасність цих заяв свідчать солдатські бунти, що відбувалися навесні та влітку 1790 р.

Водночас Робесп'єр голосував за антинародний проект Ле-Шапельє.

Робесп'єр був одним з небагатьох депутатів Установчих зборів, які боролися за права кольоровошкірого населення французьких колоній. У своїй промові Робесп'єр зазначав, що якщо конституція надає політичні права усім громадянам, які сплачують податки безвідносно до кольору їх шкіри, то мулати повинні користуватися тими самими правами, що й білі [68, с. 69].

14 липня 1791 р. при обговоренні долі Людовика XVI після його втечі до Варенна Робесп'єр зауважував: «Король, кажете ви, недоторканий; він не може бути покараний – такий закон. А якщо король загрожує щастю і навіть життю народу? Якщо він натягує до країни усі жахіття внутрішньої та зовнішньої війни, якщо, ставши на чолі інтервентів, він зазіхає на свободу і завоювання революції, він також зберігає недоторканність?.. Недостатньо повалити деспота, якщо потім попадеш під гніт нового деспотизму...» [68, с. 77-78]. Та його непокоїла думка про те, що робити далі, Він сумнівався, що час запроваджувати республіку, як пропонували Бріссо і Петіон. Робесп'єр не був упевнений, що в тогочасних умовах республіка краща за монархію: оскільки найбільш загрозливим в даний момент був деспотизм багатих і тиранія реакційних елементів Установчих зборів, то що принесе в такому разі негайне встановлення республіки? Нічого, крім легалізації влади цього нового деспотизму. Робесп'єр побоювався, що за недостатньої організованості народу знищення монархії віддасть усю повноту влади до рук великої буржуазії, тоді як існування монархії якоюсь мірою зможе обмежити цю владу й цим полегшить масам можливість перемоги в майбутній боротьбі

[68, с. 78]. Зауважимо, що тоді багато хто дотримувався такої ж думки.

Юрист за освітою та за покликанням, Робесп'єр поважав закон навіть тоді, коли вважав його несправедливим. Він міг у різкій формі виступати проти законопроекту, але дуже нечасто піднімав голос проти закону. Ніколи не беручи особисто участь у народному русі, ніколи не керуючи натовпом на вулиці, він визначав мету для народу та засоби досягнення цієї мети [68, с. 83].

Одним із найбільш радикальних діячів демократичного табору був Марат, який закликав народ до заворушень та до знищення своїх ворогів. Він розумів під революцією тільки стихійний народний бунт і народну розправу, вважаючи, що тільки таким шляхом, а не за допомогою реформ і поправок до конституції можна розвивати і поглиблювати революцію [6, с. 64-68]. Водночас Марат виявляв поміркованість стосовно соціально-економічних проблем. Зокрема у серпні 1789 р. він писав: «Зовсім не слід вимагати точної рівності, яка неспроможна існувати у суспільстві та не існує в природі» [6, с. 19].

Іншим визначним діячем якобінців був Дантон. Його програмою було об'єднання всіх революціонерів навколо нового уряду; амністія усім, хто готовий з урядом співпрацювати або має намір відмовитися від громадської діяльності взагалі; співпраця з Паризькою Комуною. Свого часу він вів численні перемовини про примирення з жирондистами, втім успіху вони не мали. Згодом член конвенту Паганель розповідав, що Дантон на перемовинах поведився як громадянин і державний діяч: «Через наш розбрат може відродитися королівська влада з невтомною жагою помсти». Коли ж Дантон дізнався про суд над жирондистами, він зазначав: «Сотню разів я пропонував їм мир – вони відмовлялися, щоби зберегти право мене знищити. Це вони кинули нас в обійми санкюлотизму, який зжер їх, зжере нас і себе самого» [93, с. 203, 205]. Дійсно, Дантон ніколи не був ані мстивим, ані кровожерливим. Принагідно зазначимо, що Дантон був надзвичайно популярним. Про це свідчить хоча б те, що на виборах до Конвенту він пройшов від Парижа, здобувши 638 голосів, тоді як Робесп'єр – 338 [93, с.

203]. Після створення Комітету громадського порятунку Дантон до літа 1793 р. став його фактичним керівником.

Коли Ебер звинуватив Дантона у проповіді милосердя. Робесп'єр виступив на захист останнього, заявляючи: «Так, ми багато в чому розбігаємося з Дантоном, однак це справа темпераменту. Судіть мене разом з ним; нехай вийдуть вперед патріоти, кращі за нас» [93, с. 206].

Товариш Дантона Демулен у грудні 1793 р. почав випускати газету «Старий кордельєр». Те, що у назві газети містився прикметник «старий», як нам видається, підкреслювалося, що вона саме старих кордельєрів: Дантона, Демулена, Фабра, а не нових – Ебера, Ронсена, Моморо. Вже у першому числі газети, критикуючи декрет Конвенту про протиурядовий друк [7, с. 117], Демулен писав: «Де французький журналіст, який насмілювався би говорити про безглуздість наших Комітетів, генералів і якобінців?..», а у третьому числі він описує стан суспільства при королях і тиранах, хоча, на нашу думку, це був прозорий натяк на становище французів у зв'язку з ухваленням у серпні та вересні двох законів про підозрюваних [7, с. 116-118]. Ось уривок з цієї статті: «Злочиноm вважалась будь-яка скарга на важкі часи, тому що в цьому вбачали звинувачення проти уряду. Якщо громадянин популярний, то це суперник і, отже, людина підозріла. Якщо ж хтось уникає популярності, то його відлюдність робить його підозрілим. Якщо ви багаті, то загрожує велика небезпека, що ви можете розбещити своєю щедрістю, тож ви підозрілі. Якщо ви бідні, то за вами потрібно посилено наглядати: найбільш винахідливі ті, у кого нічого немає, тому ви підозрілі... Трибунали, охоронці життя і власності, перетворилися на бойні, й все, що мало назву страти і конфіскації, було нічим іншим, як грабунком і вбивством» [93, с. 207-209].

Перебуваючи в рідному Аррасі, Робесп'єр на власні очі переконався, що в Парижі дуже мало знали про владу провінційного духовенства та його підривну діяльність.

Восени 1793 р. у Франції розгорнувся рух так званої дехристиянізації, ініціаторами якого виступили радикально налаштована інтелігенція та міські низи. У багатьох місцях закривали церкви, священників змушували зрікатися

сану, католицький культ заборонявся та замінювався на створений на основі ідей Просвітництва культ Розуму. Поряд з ушановуванням розуму та інших чеснот поширювався культ «мучеників свободи» - Ж.-П. Марата, вбитого 13 липня 1793 р. прибічницею жирондистів Шарлоттою Корде, монтаньяра Л.М. Лепелетє, вбитого членом Гвардійського корпусу Ф. де Парі за кілька годин до страти Людовіка XVI. Характерними тогочасними церемоніями були дехристиянізаторські карнавали. Ставлення народу до дехристиянізації було неоднозначним: більшість народу, передусім селян, не підтримували знищення католицького культу. За цих умов Конвент 6 грудня 1793 р. ухвалив декрет про свободу культів і засудив крайнощі антиклерикального руху [7, с. 295-295].

Однак багато з розпоряджень і запланованих заходів яacobинського уряду виявлялися малоефективними, тому що їх здійснювали люди, яким було байдуже до потреб народу; в центрі та на місцях у владі опинилося чимало політичних аферистів, спритних пристосуванців, честолюбних авантюристів, яких цікавила тільки власна вигода, кар'єра, нажива, розваги. Й це обурювало Сен-Жюста: «Невже кращі люди, справжні патріоти вмирають, захищаючи Революцію, тільки для того, щоби усі ці користюлюбні кар'єристи, фальшиві політики, хижаки і демагоги могли за їхніми спинами спокійно влаштовувати свої оборудки, паразитуючи на стражданнях народу, отруюючи оточуючих своєю мораллю діляцтва і цинізму, культом чистогану та загальної купівлі-продажу» [91, с. 222]. Деякі висловлювання Сен-Жюста й дотепер актуальні: «Ми маємо піклуватися один про одного і допомагати один одному, бо в усіх нас спільна мета: відстояти нашу свободу від зазіхань»; «Приймається надто багато законів, надто мало, однак, повчальних прикладів»; «Навіть наймаліші помилки політика позначаються на становищі тисяч і тисяч людей» [91, с. 184, 214, 295].

Важке економічне становище, в якому вже давно перебувала Франція, стрімко погіршилося на початку 1792 р. Особливо страждало селянство, і потрібно було вживати ефективних засобів для покращання ситуації. Ідея аграрного закону висувалася в численних петиціях, про що вже йшлося в

першому розділі нашого дослідження. Аграрним законом у роки революції називали загальний перерозподіл земель. Ебер палко захищав цю ідею, проте для більшості якобінців вона була неприйнятною. У березні 1793 р. Конвент ухвалив декрет, за яким встановлювалася смертна кара за пропаганду аграрного закону [7, с. 146], а якобінська республіка зберегла його чинність. Водночас, за декретом від 17 липня 1793 р., ухваленим якобінцями, селяни безоплатно звільнилися від усіх феодалських повинностей [7, с. 231-232]. А 8 і 13 вантоза (26 лютого і 3 березня 1794 р.) Конвент за доповіддю Сен-Жюста ухвалив два декрети, за якими конфіскувалося майно осіб, які були визнані ворогами революції, а фонд конфіскованих земель мав використовуватися для допомоги незаможним [7, с. 259-260].

3.2. Боротьба монтаньєрів з опозицією

Після усунення жирондистів від влади переважна частина провінційних зборів була обурена цим насиллям над народними обранцями і підняла повстання. Мало не три чверті країни повстало проти Парижа, і це коли точилася війна із зовнішнім ворогом. Становище виглядало безнадійним: Тулон було здано англійцям, Франція втратила свій середземноморський флот, то наступали австрійці, то піднімали голову роялісти, а тут ще й жирондисти... Та потрібно зауважити, що після 1789 р. провінції одержали самоврядування, якого вони були позбавленні півтора століття, але разом із самоврядуванням вони не отримали навичок політичних і державних діячів, звички діяти без наказу з центру. Тож жирондистські бунтівники діяли нерішуче, до того ж більшість з них, принаймні тоді, були республіканцями, тому ані з роялістами, ані з англійцями вступати в союз не хотіли. Таким чином, нерішучість і принциповість жирондистів прирекли їх виступи на поразку.

Якобінський Конвент, навпаки, виявив рішучість, хоча попервах під впливом Дантона схилився до примирливої політики. Коли ж Конвенту здалося, що така політика малоефективна, він перейшов до політики терору. Щоправда, частина жирондистських повстань припинилася сама по собі,

проте у Леоні, Марселі та Бордо були усунені якобінці й ці міста перебували у війні з Парижем.

Влітку-восени 1793 р. сформувався режим революційної диктатури, або, за іншими словами, революційне правління. За пропозицією Кутона і Робесп'єра Конвент ухвалив декрет від 22 преріалю (10 червня 1794 р.) про реорганізацію Революційного трибуналу [Див. докладно: 7, с. 107-109], за яким, окрім усього іншого свідків можна було не заслуховувати, а змовникам взагалі відмовлялося у захисниках. Принагідно зазначимо, що саме у цьому декреті вперше зустрічається термін «ворог народу». Тож, на наш погляд цим декретом ліквідовувалися останні гарантії правосуддя. Водночас Робесп'єр вимагав відкликання з провінцій найбільш кровожерливих комісарів. Вони усвідомлювали, що потрібно знищити Робесп'єра, аби уникнути справедливої розплати за свої діяння.

Поступово у Комітеті громадського порятунку формується антиробесп'єрівська більшість.

Тим часом у вересні 1793 р. формується новий склад Комітету громадського порятунку, до якого Дантон вже не увійшов. П'ятеро з дванадцяти його членів були активними якобінцями. Коли Кутону прислали інструкцію, яким чином він має діяти в Ліоні, він подав у відставку. На його місце прислали Фуше і Колло д'Ербуа, які, вирішивши, що гільйотина діє надто повільно, розстрілювали ліонців з гармат. До слова, з дванадцяти членів Комітету громадського порятунку лише про Колло д'Ербуа можна було сказати заздалегідь, що він стане терористом.

Розмах революційного руху викликав запеклу боротьбу в лавах якобінців. У соціальному плані це був союз різних класів. На правому крилі були дантоністи – вірні ідеалам буржуазної республіки. Вони спиралися в Конвенті на депутатів болота. На крайньому лівому крилі були ебертисти, значну роль серед яких відігравав прокурор Комуни Шометт. Ебертисти спирались на робітничі маси передмість, на розорених ремісників, на бідноту. Плебейські маси вели боротьбу з дорожнечею, прагнули скинути владу буржуазної аристократії, вірячи, що гільйотина допоможе встановити

панування рівності. Ебертисти були дрібнобуржуазними демократами та вважали, що продовжують справу Марата. Як нам видається, їхня політична програма була непевною і для них самих.

10 жовтня 1793 р. Конвент ухвалив закон Сен-Жюста про революційний уряд, яким став Комітет громадського порятунку. До кінця 1793 р. дисципліну в армії відновлено, а місцеве самоврядування ліквідовано. Поступово формується нова армія; старе командування швидко замінюється. Із попередніх генералів хто усунений від справ, хто емігрував, а кого й страчено. Чимало зусиль докладав Сен-Жюст для наведення революційного порядку в армії та тилу, для організації поповнення військ, для забезпечення армій усім необхідним, для поліпшення догляду за пораненими і хворими бійцями [15; 91]. У грудні 1793 р. звільнено від англійців Тулон. До речі, при звільненні міста особливо відзначився і за це отримав звання генерала капітан артилерії Бонапарт.

Необхідно наголосити, що ще з травня 1793 р. Конвент перебував під потужним тиском Комуні і санкюлотів. Однак монтаньари воліли правити самі, а не підкорятися паризькій Комуні. Щоправда, санкюлоти спроміглися ввести двох своїх людей до Комітету громадського порятунку, проте невдовзі санкюлоти переконалися, що «своя людина» в уряді швидко стає людиною уряду. Особливо це стосувалося Білло, який перетворився з анархіста на запеклого проповідника централізованого уряду, тобто Комітету. Саме Білло запропонував 4 грудня 1793 р. горезвісний закон про організацію тимчасового уряду, за яким Національний Конвент проголошувався єдиним центром урядової влади, а безпосередніми органами управління ставали Комітет громадського порятунку і Комітет громадської безпеки; усі громадські посадові особи підпадали під безпосередній нагляд Комітету громадського порятунку. Також цим декретом розпускалися усі центральні об'єднання та збори, організовані народними представниками чи народними товариствами [7, с. 44-50]. Отже, цим законом запроваджувався принцип централізації влади.

А тим часом влада Комітету громадського порятунку зростала.

Гувернер Морріс, американський посланник, доповідав своєму уряду, що «міністри навряд чи мають сміливість почухати ніс без дозволу Комітету» [Цит. за: 93, с. 177]. І дійсно, міністерство, яке ще рік тому було при силі, поступово втрачало будь-яке значення.

Ще з вересня 1793 р. чітко визначилися два крила серед якобінців. Одне було тим, що пізніше назвали ебертистами — хоча сам Ебер ніколи не був лідером фракції — і проповідували війну до смерті, частково прийнявши програму «шалених», яку схвалювали санкюлоти. Вони пішли на угоду з монтаньярами, сподіваючись через них чинити тиск на Конвент. Інше крило виникло у відповідь на зростаючу централізацію революційного уряду та диктатуру комітетів – дантоністи. Комітет громадського порятунку намагався триматися проміжної позиції між ними. Революційний уряд не збирався поступатися ебертистам на шкоду революційній єдності, тоді як вимоги поміркованих підривали контрольовану економіку, що була необхідна для ведення воєнних дій, або на шкоду терору, який забезпечував загальну покору. Але наприкінці зими 1793 р. нестача продуктів харчування прийняла різкий поворот до гіршого. Ебертисти почали вимагати застосування жорстких заходів, і спочатку Комітет поводився примирливо. Конвент проголосував 10 млн на полегшення кризи, 3 вантози Барер представив новий загальний «максимум» і 8-го декрет про конфіскацію майна підозрілих та поширення його серед нужденних (вантозькі декрети). Але 22 вантази II року (12 березня 1794 р.) Комітет вирішив покінчити з ебертистами. До Ебера, Ронсена, Венсана і Моморо були додані іноземці Пролі, Клоотс і Перейра для того, щоб представити їх як учасників «іноземної змови». Усі були страчені 4 жерміналя (24 березня 1794). Потім Комітет звернувся до дантоністів, деякі з яких були причетні до фінансових махінацій. 5 квітня Дантон, Делакруа, Демулен, Філіппо були страчені. Драма жерміналю повністю змінила політичну ситуацію. Санкюлоти були приголомшені стратою ебертистів. Усі їхні позиції впливу було втрачено: революційну армію було розформовано, інспекторів звільнено, Бушотт втратив військове міністерство, клуб Кордельєрів був пригнічений і заляканий і під тиском уряду було закрито 39

революційних комітетів. Відбулося чищення Комуни і було заповнено номінантами Комітету. З стратою дантоністів більшість асамблеї вперше жажнулися від нею ж створеного уряду. Комітет грав роль посередника між зборами та секціями. Знищивши лідерів секцій комітети порвали із санкюлотами, джерелом влади уряду, тиск яких так боявся Конвент з часу повстання 31 травня. Знищивши дантоністів, воно посіяло страх серед членів зборів, які легко могли перейти в бунт. Уряду здавалося, що він мав підтримку більшості зборів. Воно помилялося. Звільнивши Конвент від тиску секцій, він залишився на милості зборів. Залишався лише внутрішній розкол уряду, щоб його знищити

У перші ж місяці 1794 року поміж якобінцями загострилася внутрішня боротьба. Дантоністи (Дантон, Каміль Демулен, Еро де Сошель та інші) закликали до послаблення терору. Ебертисти (Ебер, Шометт, Тобель та інші) вимагали, навпаки, посилити терор. Робесп'єристи засуджували як поміркованих дантоністів, так і крайніх лівих ебертистів.. Сен-Жюст не розумів, як Жорж Дантон у час, коли революції звідусіль загрожували вороги, бажає спокою.

А за кілька днів дантоністи висунули свою програму: утворення комітету милосердя для звільнення помилково заарештованих або обмовлених справжніх революціонерів. Цю програму підтримав Робесп'єр, і здавалося, що помірковані візьмуть гору, однак з Ліона повернувся Колло д'Ербуа, який не міг допустити ніякого милосердя, оскільки сам був заплямований кров'ю ліонців. Частина ж Комітету стала на його бік.

У січні 1794 р. було заарештовано товариша Дантона, автора революційного календаря Фабра д'Еглатіна, а через два місяці ебертистів. А ще через два тижні Дантон дізнався, що і на нього виписано ордер. Однією з причин ордеру було те, що Комітети боялися, що Дантон виступить проти них, а Конвент піде за ним, а це може стати кінцем їхньої влади. Тож Комітети вирішили нанести удар на випередження. Робесп'єр спочатку заперечував саму можливість арешту Дантона. Однак згодом, складається враження, що Робесп'єр уклав угоду з Білло і Колло д'Ербуа: вони жертвують

ебертистами, а Робесп'єр Дантоном і Демуленом. Друзі Дантона пропонували йому втекти, на що отримали відповідь: «Хіба можливо забрати з собою Батьківщину на підшвах своїх чобіт?» (с. 212). Вночі з 10 на 11 жерміналя Дантон, Демулен, Делакура і Філіппо були заарештовані, яких звинувачували у змові з іноземцями. Дантон не міг цього спростувати, оскільки жодному з них не було пред'явлено конкретного доказу, а на вимогу викликати свідків Конвент відповів, що звинувачені «постали проти суду» [93, с. 214].

Робесп'єр допускав терор як один із заходів лише на час революції, але навіть тоді підпорядковував його законам моралі. Водночас він, як і Сен-Жюст вважав, що удар потрібно завдавати відкрито, що справжній революціонер не може чинити безчесно навіть до ворогів, що неможна нехтувати принципами моралі та права.

Поєднання доброчинності і терору, вважаємо, велика трагедія якобінців. Це усвідомлював і Сен-Жюст: «Принципом республіканського уряду є доброчинність, в іншому разі – терор»; «Трагізм нашого становища, в яке нас поставила історія, полягає в тому, що ми мусимо постійно робити вибір – між прихильністю, дружбою і навіть любов'ю близьких людей, соратників по боротьбі та обов'язком революціонера, що вимагає від нас ставити вище за все інтереси Революції, благополуччя Батьківщини і Республіки» [91, с. 294].

Складається враження, що у боротьбі з ебертистами робесп'єристи намагалися чинити так, щоби не викликати до себе підозру у м'якості. Можливо, успішно боротися з революційними крайнощами вони могли тільки доводячи, що самі вони слугують республіці, як і раніше, з невгамовною енергією. Сен-Жюст, з одного боку, виправдовував політику революційного насилля та захищав Комітет громадського порятунку і Комітет громадської безпеки від звинувачень у якійсь особливій кровожадності, що доводили Дантон і його прихильники, з іншого – виступав проти ще ширшого застосування терору, чого вимагали ебертисти. Коли ж терор набрав величезних обертів, він занепокоївся, чи не заведе нестримний терор якобінців надто далеко: «Серед тих, хто потрапляє на гільйотину, на одного

аристократа припадає п'ять-сім представників вчорашнього третього стану, задля блага котрого й здійснювалася наша Революція. З-поміж членів реєтрибуналів і комісарів трапляється чимало випадкових людей, політичних спритників і просто мерзотників і кар'єристів, до рук яких потрапило знаряддя терору. Однак в очах більшості людей відповідальність за ексцеси терору, невинуватну жорстокість, несправедливі вироки все одно падає на нас, оскільки ми були ініціаторами цієї політики» [91, с. 362].

За словами Луї Блана, на лихо, моральний авторитет Робесп'єра, вищість його таланту, його прямодушність, його безперечна відданість революції – все це сприяло тому, щоби зробити його найбільш помітною людиною, а отже, зосередити на ньому всю відповідальність за народні негаразди [29, с. 43].

Робесп'єристи були третім політичним угрупованням в якобінському блоці. Вони представляли широкі дрібнобуржуазні маси міста і села. Їх програма була революційною програмою народу Франції. Робесп'єр хотів очолити ці маси в ім'я свого ідеалу демократичної республіки рівних дрібних власників. Робесп'єр у своїх промові 5 лютого 1794 р. стверджував, що доброчесність без терору безсила, а терор без доброчесності згубний. Виходячи з цих принципів, він оголошував війну обидвом політичним партіям: буржуазній партії дантоністів і плебейській партії ебертистів.

Пояснити витоки якобінського терору можна як об'єктивними обставинами, так і суб'єктивним фактором. До об'єктивних обставин ми відносимо те, що у Франції одночасно відбувалися громадянська війна (селянські заворушення на північному заході Франції та федералістський заколот на півдні, в якому брали активну участь жирондисти) та війна проти коаліції європейських держав. А суб'єктивним фактором були особливості світогляду французьких революціонерів: віра у правоту своєї справи та нетерпимість до супротивників; вони уявляли народ як єдине ціле, об'єднане спільними інтересами, а себе вважали виразниками цих інтересів; у інакомислячих вони вбачали ворогів революції. З такими поглядами якобінські лідери почали покладатися на терор як на засіб боротьби з

ворогами революції. Поступово терор перетворився на знаряддя вирішення усіх конфліктів. Революція ставала, в тому числі й з вини якобінського уряду, все більш кривавою.

Між тим ініціатива у розв'язуванні терору виходила не від якобінських проводирів. Первісно якобінці були прихильниками гуманістичних ідеалів свободи і недоторканності особи. Робесп'єр у перші роки революції настійно вимагав скасування смертної кари. Стихійний терор вперше прийшов знизу. Вже узяття Бастилії супроводжувалося розправами над тими, кого натовп вважав ворогами. Потім у 1792 р. відбувся сплеск народного тероризму, відомий як вересневі вбивства, про що йшлося у другому розділі нашої дипломної роботи. А на початку вересня 1793 р. санкюлоти зі зброєю в руках вийшли на паризькі вулиці, вимагаючи від Конвенту поставити терор на порядок денний. Тож Конвент запровадив Революційний трибунал, спростив судочинство та ухвалив декрет про арешт підозрюваних.

У березні 1793 р. Дантон запропонував заснувати Надзвичайний трибунал [8, с. 245-248]. Вже у в'язниці Дантон говорив: «Я сприяв рік тому запровадженню Революційного трибуналу, за що прошу пробачення у Бога і людей; але я не гадав зробити його бичом людства» [93, с. 183]. Кількість жертв Революційного трибуналу від часу його створення до 9 термідора – 2 627 людей, з яких більше половини 1 376 припадало на останні сім тижнів. Загалом за час революції було страчено 40 тисяч людей: 85 % складали представники третього стану, з яких 60 % були ремісниками, селянами, робітниками; серед страчених виявилось лише 8,5 % дворян і 6,5 % священників. А справжніх винуватців голоду, спекулянтів і скупників, було менше одного відсотка – тільки 0,12 % [76, с. 551]. Хоча Сен-Жюста називали «архангелом смерті», віднайдені в архівах тогочасні вироки, де стоїть його підпис, засвідчують, що на кожну засуджену на смерть людину припадає четверо виправданих [91, с. 431].

Терор не вбивав людей за їх релігію чи класове походження. Це був засіб домогтися покори.

24 березня Ебера, Венсена, Моморо та інших, усього 19 людей, серед

яких і Клоотса, було страчено. Дантон тоді сказав, що справедливо приборкувати роялістів, однак карати ми маємо лише тоді, коли цього потребує користь республіки, і не повинні змішувати невинного з винним [Цит. за: 55., с. 509].

Засуджений Дантон сказав, що він залишає жахливий безлад, адже ніхто з них нічого не тямить в управлінні [93, с. 215]. Дантон і його друзі були страчені через два тижні після страти ебертистів. Таким чином, Комітет громадського порятунку, позбавившись від своїх ворогів зліва – ебертистів, а потім справа – дантоністів, стає всемогутнім.

Щиро бажаючи народу добра, Робесп'єр і Сен-Жюст, не привласнивши жодної копійки народних коштів, часто-густо виходили не з реальних, а з абстрактних ідеалів доброчинності, свободи, рівності та братерства. Вони не створили реальних важелів народовладдя, яке проголошували, не запровадили в життя найдемократичнішу для XVIII ст. конституцію 1793 р. Фактично робесп'єристи, на наш погляд, повернулися до принципів освіченого абсолютизму, коли за народу думає вузьке коло еліти, яка править від імені народу. Робесп'єр був проти війни, проти дискримінації євреїв, обстоював принцип безстанового загального голосування, виступав за скасування рабства у колоніях і взагалі за деколонізацію, заявляючи, що краще втратити колонії, ніж позбавитися принципу. Для Робесп'єра, Сен-Жюста і багатьох їх однодумців принципи виявилися дорожчими за життя в буквальному значенні цього слова.

Учасники угруповання «шалених» Ж. Ру, Ж Варле, Т Леклерк та інші були активістами паризьких секцій. Вони наприкінці 1792 р. активно розгорнули свою агітацію. Вони, за іронією долі, виявилися поміж перших жертв терору, який самі ж пропагували. Керівники «шалених» були заарештовані у вересні 1793 р. П.-Г. Шометт, який очолював Паризьку комуну, та його прибічники становили одне з крайніх угруповань у період якобінської диктатури. Окрім них, на лівому фланзі були Ж.-Р. Ебер і його прихильники у Клубі кордельєрів, а також ліве крило Якобінського клубу. В позиціях різних крайніх угруповань були серйозні розбіжності.

Цитати

Цитати

54

- 1 «цеглиною тієї стіни, котра відділяла дворянство від третього стану»
- 2 «Незважаючи на свої привілеї, дворянство розорюється і гине, а багатством оволодіває третій стан»
- 3 «пихатість яких збільшувалася в міру того, як вони ставали некорисними для суспільства»
- 4 «Якщо фінансист схибить, придворні висловлюються про нього: це буржуа, нікчема, бовдур. Якщо ж йому поталанить, - вони просять руки його доньки»
- 5 «Государю, зглянуйся над нами, королю-благодійнику, вислухай нас... Від усілякого лиха врятуй нас: від деспотизму судових чинів, від здирництва секретарів, від безкарності верховних суддів, від хижацтва дрібних суддівських чиновників. Звільни нас від аристократії, що позбавила нас спокою з давніх часів; від негідників, які заважають Генеральним штатам, від голосування за станами, а не поіменно; від монополій на хлібопекарні та млини, від панщини та оброку; від дорожнього мита і перешкод у торгівлі; від нерівномірного розподілу податків; від егоїзму та честолюбства духовенства; від браку законів проти вельможного панства; від марнотратства міністрів... Ми, основа нації, благаємо вас: нехай третій стан буде поновлено у своїх вічних правах; хай Генеральні штати відповідають бажанню Франції; нехай дворянство далі не жиріє від нашої крові, нехай його дичина не спустошує наших полів, нехай землероби мирно збирають плоди своєї праці»
- 6 «днем хрещення демократії та днем соборування феодалізму перед смертю»
- 7 «Клянусь жити вільним або померти, залишатись вірним правилам конституції, підкорятися законам, змушувати їх поважати, усіма своїми силами намагатися удосконалювати їх, а мені особисто дотримуватися усіх правил і звичаїв цього товариства»
- 8 «Свобода. Рівність. Братерство»
- 9 «Головна мета Клубу прав людини – викриття перед трибуналом громадської думки пороків різних влад і усіляких зазіхань на права людини. Він має намір запрошувати усіх громадян для обговорення різних фактів пригнічення чи несправедливості, на які будуть скаржитися або про які інформуватимуть, і розглядати докази підстав цих скаргень»
- 10 «Товариство незможних обох статей»
- 11 «братерських товариств»
- 12 «Що таке третій стан? Усе. Чим він був дотепер у політичному відношенні? Нічим. Чого він вимагає? Стати чимось»
- 13 «Француз – підвладний своєму королю, король – підвладний законам, – ось наш девіз»
- 14 «милістю божою та в силу конституційного закону держави королем французів»
- 15 «людині для того, щоби розірвати свої пута, дозволені усі засоби без винятку»
- 16 «Усі люди перед законом мають бути рівними; всіляка монополія, передусім у духовній і моральній сфері, повинна зникнути; усе решта ніщо інше, як переміщення марнославства з одного місця на інше»
- 17 «Конституції, усієї конституції й лише однієї конституції»

- 18 «Завершити відновлення порядку та придушити анархію. Зміцнити нові власті проти народної анархії та встановити між ними підпорядкованість і конституційні відносини, котрі тільки й можуть забезпечити їх регулярну діяльність; для цього потрібно 5-6 суворих декретів. Поквапитись зі стягненням податків для забезпечення суспільних потреб. Привести військову оборону в такий стан, щоби вона викликала до себе повагу, не будучи руйнівною для країни, і головне намагатись відновити дисципліну в армії. Почати діяти відповідно до встановлених порядків, впорядкувати народну освіту тощо. Зайнятися іноземними справами тільки для залагодження конфлікту шляхом перемовин... Не виявляти жодних ознак страху перед іноземними державами і водночас не давати їм жодних привидів для образи та своєю поведінкою показувати, що ми, не визнаючи їх впливу на наші внутрішні справи, також надаємо їм можливість вільно займатися своїми...»
- 19 «партія буржуазна торжествуюча, заздрісна, красномовна, що хотіла підкорити собі одній та експлуатувати свободу, владу і народ. Публіцистом її був Бріссо, популярністю – Петіон, генієм – Верньйо»
- 20 «перехідною партією від середнього класу до народу, яка не мала тоді ніякого руйнівного плану, але була схильна підтримувати революцію усіма засобами; вони утворили партію не цілісну, а ніби шматок партії, що не мав коріння»
- 21 «Безперечно, ми можемо проводити з Росією лише політичну війну з огляду на простір, що віддаляє наші країни. А щоб як слід проводити цю війну, треба підтримувати Польщу, донських козаків і Україну... Цю войовничу, колись вільну націю поневолив цар Петро. Необхідно відродити у цієї нації почуття свободи, щоби вона змогла знищити ярмо, під яким стогне, і щоби дерево свободи розцвіло в Києві»
- 22 «таким сміливим кроком, який... відразу розладнав би наміри короля, народу та Європи. Кров народу для них означала мало, аби тільки вона послужила до вигоди їх честолюбства»
- 23 «Я дійшов висновку, що народ, який домогся свободи після десяти століть рабства, потребує війни. Війна потрібна для зміцнення свободи, для очищення її від вад деспотизму, позбавлення її від людей, які можуть її спотворити... За два роки Франція, намагаючись повернути заколотників у своє лоно, вичерпала усі мирні засоби, всі спроби, усі вимоги виявилися марними; заколотники невблаганні у своїй упертості, іноземні правителі непохитні в прагненні підтримувати заколотників.»
- 24 «Відведемо заздалегідь місце зрадникам, і цим місцем буде ешафот!»
- 25 «віроломним двором»
- 26 «Дезорганізаторами є ті, хто хоче все зрівняти, власність, достаток, ціни на продукти, різні послуги, які робляться для суспільства, тощо; хто хоче, щоби робітник отримував стільки ж, як і законодавець... Три революції були необхідні для врятування Франції: перша скинула деспотизм, друга знищила королівську владу, третя повинна вбити анархію, й саме цій останній революції я, починаючи з 11 серпня, присвячую перо та усі свої зусилля»
- 27 «Перебийте без усілякої пощади усіх депутатів Національних зборів – полів і прибічників міністерства, усіх відомих поплічників деспотизму... Шість місяців тому п'ятсот, шістсот голів було б досить для того, щоби відвернути вас від безодні. Тепер, коли ви нерозумно дозволили вашим ворогам складати змови і накопичувати свої сили, можливо, потрібно буде відрубати від п'яти до шести тисяч голів; але якщо б навіть довелося відрубати двадцять тисяч, не можна коливатися жодної хвилини»
- 28 «Повсюдно говорять, - свідчила 5-6 квітня поліція, - що зрадник Дюмур'є не міг виробити свого контрреволюційного плану без таємної змови з частиною Конвенту»
- 29 «Наші пристрасті, наш розбрат викопали прірву під нашими ногами. Туди повинні впасти двадцять два оголошені винними члени»
- 30 «Якщо ви схочете знову запросити Ролана до міністерства, то запросіть і його дружину, оскільки увесь світ знає, що Ролан був не самотній у своєму департаменті»
- 31 «Я зовсім не втручалася в адміністрацію, але коли йшлося про який-небудь циркуляр, інструкцію чи про редакцію важливого документа, ми зазвичай радилися про нього; потім, перенявшись його ідеями та натхнена моїми власними, я бралась за перо...»

- 32 «ця людина заслуговувала того, щоби народитися в республіці, але під час революції він був не на своєму місці та мало здатен був витримати боротьбу партій. За усієї своєї працелюбності, діяльності, освіти, він був би малопомітним без своєї дружини... Вона спонукала до діяльності тих, хто був здатен діяти, і посилала на трибуну тих, кого знала як людей красномовних»
- 33 «Дантон завжди вважав (і це було його великим нещастям), що система народного правління у Франції абсурдна; що натовп надто неосвічений, надто непостійний, надто зіпсований, щоби утворити адміністрацію, засновану на законності; що натовпу, який звик підкорятися, потрібен володар...»
- 34 «Так, жирондисти перешкождали діяльності революційного уряду; так, вони ставили під загрозу справи Франції, відмовляючись об'єднати свої сили з нашими проти аристократії та озброєної Європи; так, вони залишались друзями Дюмур'є до того моменту, коли цей військовонаачальник підняв відкритий заколот; так, вони постійно провокували громадянську війну, закликаючи департаменти на помсту народу Парижа. Але тоді більшість з нас... бачили у цій нерозумній поведінці докази безсумнівної зради. Тепер: немала кількість наших супротивників постраждала за свободу, багато хто з них виявив прекрасні риси характеру. Так що я повинен бачити лише помилки там, де тоді я вбачав злочини»
- 35 «Скажіть міністрам, що під словом відповідальність ми розуміємо смерть»
- 36 «Він далеко піде, тому що вірить усьому, що говорить»
- 37 «Ми хотіли рівності у правах, оскільки без неї немає ані свободи, ані суспільного щастя. Коли ж суспільство виконає свій обов'язок забезпечити своїх членів необхідним для них продовольством шляхом праці, не зіпсовані розкішшю громадяни не будуть прагнути багатства»
- 38 «Король, кажете ви, недоторканий; він не може бути покараний – такий закон. А якщо король загрожує щастю і навіть життю народу? Якщо він натягує до країни усі жахіття внутрішньої та зовнішньої війни, якщо, ставши на чолі інтервентів, він зазіхає на свободу і завоювання революції, він також зберігає недоторканність?... Недостатньо повалити деспота, якщо потім попадеш під гніт нового деспотизму...»
- 39 «Зовсім не слід вимагати точної рівності, яка неспроможна існувати у суспільстві та не існує в природі»
- 40 «Через наш розбрат може відродитися королівська влада з невтомною жагою помсти»
- 41 «Сотню разів я пропонував їм мир – вони відмовлялися, щоби зберегти право мене знищити. Це вони кинули нас в обійми санкюлотизму, який зжер їх, зжере нас і себе самого»
- 42 «Так, ми багато в чому розбігаємося з Дантоном, однак це справа темпераменту. Судіть мене разом з ним; нехай вийдуть вперед патріоти, кращі за нас»
- 43 «Де французький журналіст, який наслідився би говорити про безглуздість наших Комітетів, генералів і якобінців?..»
- 44 «Злочиним вважалась будь-яка скарга на важкі часи, тому що в цьому вбачали звинувачення проти уряду. Якщо громадянин популярний, то це суперник і, отже, людина підозріла. Якщо ж хтось уникає популярності, то його відлюдність робить його підозрілим. Якщо ви багаті, то загрожує велика небезпека, що ви можете розбещити своєю щедрістю, тож ви підозрілі. Якщо ви бідні, то за вами потрібно посилено наглядати: найбільш винахідливі ті, у кого нічого немає, тому ви підозрілі... Трибунали, охоронці життя і власності, перетворилися на бойні, й все, що мало назву страти і конфіскації, було нічим іншим, як грабунком і вбивством»
- 45 «Невже кращі люди, справжні патріоти вмирають, захищаючи Революцію, тільки для того, щоби усі ці користолюбні кар'єристи, фальшиві політики, хижаки і демагоги могли за їхніми спинами спокійно влаштовувати свої оборудки, паразитуючи на стражданнях народу, отруюючи оточуючих своєю мораллю діляцтва і цинізму, культом чистогану та загальної купівлі-продажу»
- 46 «Ми маємо піклуватися один про одного і допомагати один одному, бо в усіх нас спільна мета: відстояти нашу свободу від зазіхань»
- 47 «Навіть найменші помилки політика позначаються на становищі тисяч і тисяч людей»

48 «міністри навряд чи мають сміливість почухати ніс без дозволу Комітету»

49 «Хіба можливо забрати з собою Батьківщину на підшвах своїх чобіт?»

50 «постали проти суду»

51 «Принципом республіканського уряду є доброчинність, в іншому разі – терор»

52 «Трагізм нашого становища, в яке нас поставила історія, полягає в тому, що ми мусимо постійно робити вибір – між прихильністю, дружбою і навіть любов'ю близьких людей, соратників по боротьбі та обов'язком революціонера, що вимагає від нас ставити вище за все інтереси Революції, благополуччя Батьківщини і Республіки »

53 «Серед тих, хто потрапляє на гільйотину, на одного аристократа припадає п'ять-сім представників вчорашнього третього стану, задля блага котрого й здійснювалася наша Революція. З-поміж членів ревтрибуналів і комісарів трапляється чимало випадкових людей, політичних спритників і просто мерзотників і кар'єристів, до рук яких потрапило знаряддя терору. Однак в очах більшості людей відповідальність за ексцеси терору, невинуватого жорстокість, несправедливі вироки все одно падає на нас, оскільки ми були ініціаторами цієї політики»

54 «Я сприяв рік тому запровадженню Революційного трибуналу, за що прошу пробачення у Бога і людей; але я не гадав зробити його бичом людства»

Вилучення

Вилучення

81

https://vue.gov.ua/%D0%96%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8	0.2%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3690/hist_2021_022.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.15%
https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3558/1/%d0%a1%d0%ba%d1%80%d0%b8%d0%bf%d1%87%d1%83	18 джерел 0.15%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3303/%d0%94%d0%be%d0%b2%d0%b1%d0%b5%d0%bd%d1%8	3 джерела 0.13%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3524/Komolov%20Anton_MA%20Thesis.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.12%
https://rshu.edu.ua/images/nauka/perelik_2022.pdf	2 джерела 0.11%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7101/math_2022_065.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.11%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4232/econ_2022_190.pdf?isAllowed=y&sequence=1	8 джерел 0.1%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3929/%d0%91%d0%be%d0%b4%d0%bd%d0%b0%d1%80%20d0...	0.1%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7095/math_2022_044.pdf?isAllowed=y&sequence=1	2 джерела 0.1%
http://um.co.ua/7/7-14/7-14758.html	3 джерела 0.09%
https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD	4 джерела 0.08%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3743/educ_2022_076.pdf?isAllowed=y&sequence=1	17 джерел 0.07%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3871/educ_2022_112.pdf?isAllowed=y&sequence=1	11 джерел 0.05%
https://european-cooperation.eu/index.php/EC/issue/download/13/5-12	2 джерела 0.05%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3738/educ_2022_148.pdf?isAllowed=y&sequence=1	6 джерел 0.04%

Вилучення по Бібліотеці акаунту

384

hist_2019_072	ID файлу: 1000092568	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	60 джерел	0.15%
hist_2019_054	ID файлу: 1000092567	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	124 джерел	0.15%
hist_2020_044.pdf	ID файлу: EF-100000155399	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univ	4 джерел	0.09%

Квач Роман	ID файлу: 1011188393	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.09%
educ_2017_191.pdf	ID файлу: EF-100000001914	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	48 Джерело	0.09%
math_2021_029.pdf	ID файлу: EF-100000247629	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	3 Джерело	0.08%
hist_2020_025.pdf	ID файлу: EF-100000155380	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	4 Джерело	0.07%
Гудан	ID файлу: 1015246755	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	35 Джерело	0.07%
Курсова робота (Японія).docx	ID файлу: 1007935975	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	31 Джерело	0.07%
educ_2020_140.pdf	ID файлу: EF-100000098625	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	16 Джерело	0.05%
hist_2020_005.pdf	ID файлу: EF-100000155361	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.05%
econ_2022_010.pdf	ID файлу: EF-100000247686	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	56 Джерело	0.04%
hist_2020_028.pdf	ID файлу: EF-100000155383	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.04%